ਇਲਾਹੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ

ਲੇਖਕ

ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ

(ਸਾਬਕਾ-ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ)

ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ

ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ

ਇਲਾਹੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ : **ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ**

By : Khaliq Ahmed Nizami, Former V.C. Muslim University Aligarh

Translation by : Chetan Singh, E-mail : chetan510@rediffmail.com

© **ਸਭ ਹੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।**

ਭੇਟਾ : 100 ਰੁਪਏ, $ 10, £ 5

Published by :

PANJ NAD PARKASHAN

Lambra, Jalandhar-144026

Available from:

* **Dr. Nirmal Singh**

Secretary Panjabi Sath
Lambra, Jalandhar, Panjab, India.144026
Phone : 0181-2791036

***Mota Singh Sarai**

15 Angelica Close, Tame Bridge,
Walsall, West Midlands. WS5 4RP. UK
Phone : +44 785 075 0109
Email : singh_m_sarai@hotmail.com

* **Prof. Kulwinder Singh Sarai**

Manjki Panjabi Sath, Bhangala,
Jalandhar, Panjab, India. 144033
Phone : 01826-275633, Mobile : 98141-60642

Title : Janmeja Singh Johl, 91-98159-45018

ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਰਵਰਕ : ਬਿਮਲ ਕ੍ਰਿਏਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ : ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਜਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੋਬਾਇਲ : 98159-45018

E-mail : contact@janmejajohal.com

Web : www.janmejajohl.com

ਤੱਤਕਰਾ

ਅਨੁਵਾਦ ਬਾਰੇ/**âÅ. åÅÇðö ÇõÅÇÂå °ñ · Å** 4
ਅਨੁਵਾਦਕ ਵੱਲੋਂ/**Ú¶åé Ç¿** 5
ਦੋਸ਼ਬਦ/**ÁËÚ.Â¶.ÁÅð.Ç×¼ì** H
ਜੇਹਾ ਡਿੱਠਾ ਮੈਂ ਤੇਹੋ ਕਹਿਆ/**î¯åÅ Ç§ ðÅÂ¶** 9
ਸੱਕਰ ਗੰਜ ਨੇ ਆਣ ਮੁਕਾਮ ਕੀਤਾ /**âÅ. Çéðîñ Ç§** 10
ਇਕ ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦ /**âÅ. ðÅî îÈðå** 12
ਮੁਖ ਬੰਧ/**öñö ÁÇÔîç Çé÷Åî** 16
ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ/**öñö ÁÇÔîç Çé÷Åî** 18

ÁÇèÁÅÇÂ

1. ਜਨਮ, ਪੂਰਵਜ ਅਤੇ ਘਰਾਣਾ 29
2. ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ 34
3. ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੇ ਮੁਰੀਦ 38
4. ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਤੋਬਾ 43
5. ਯਾਤਰਾਵਾਂ 49
6. ਸ਼ੈਖ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ 51
7. ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ 53
8. ਸ਼ੈਖ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਜੀਵਨ-1 57
9. ਸ਼ੈਖ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਜੀਵਨ-2 61
10. ਸ਼ੈਖ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਜੀਵਨ-3 68
11. ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਤ 78
12. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ 81
13. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਰਿਸ 89
14. ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ 102
15. ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ 105
16. ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ 109
17. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ 113
18. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਧਨਾ 119
19. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ 127
20. ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ 132
21. ਨਿਰਣਾ 136

Á³åöÅò

(ੳ) ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੰਜਿ-ਇ-ਸ਼ਕਰ' ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? 143
(ਅ) ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਸਾਹਿਤ। 145
(ੲ) ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 149
(ਸ) ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾ-ਨਸ਼ੀਨ 151
(ਹ) ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ 152
(ਕ) ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ 153
ਬਾਣੀ 156

Áé°òÅç ìÅð¶

ਪ੍ਰੋ. ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ (ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ) ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਲਾਈਫ਼ ਐਂਡ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ' ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪੁਸਤਕ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸ: ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰੂਹ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛਪਣ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵੀ ਬਣਨਗੇ।

åÅÇðö ÇõÅÇÂå °ñ · Å
ਐਮ.ਏ. (ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ) ਐਮ.ਫ਼ਿੱਲ.
ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.
ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

BC Áêì Ëñ AIIE

Áé°òÅçÕ ò¼ñ¯°

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਕ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ 21 ਖਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ **'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ'** ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ' ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅੱਠੋ ਪਹਿਰ ਰੰਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਰਚੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਮਿਠਾਸ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਮਿਹਰਵਾਨ ਤੇ ਤਰਸਵਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਦ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਹੀਦੁੱਦੀਨ ਬੇਗ ਐਮ.ਪੀ.ਐਫ. (ਲੰਡਨ) ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ ਇਕ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਾਮ ਲਏ ਹਨ; ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ (ਦਿੱਲੀ), ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਮਖਦੂਮ ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ 'ਸਾਬਿਰ' (ਕਲਿਆਰ), ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ 'ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਇਲਾਹੀ' (ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ 'ਰੌਸ਼ਨ ਚਿਰਾਗ' (ਦਿੱਲੀ)। ਸੂਫੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਨਦਰਿ ਸਦਕਾ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਵਡਿਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਸੱਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ' ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਲਮ ਲੋਕ ਇਕ ਮੱਤ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੁਗ ਗਰਦੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੇਰੀ ਕਾਰਨ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੂ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਮੌਜ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਥੇ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਵਰਗੇ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਨੂਰ ਤੇ ਸਾਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਾਲੀ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਨਾਂ ਦੇ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਖਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖਾਨਾਂ' ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨੇ' ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਸਮੇ ਦੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਮਾਅਤ ਖਾਨੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਭਰਪੂਰ ਰਹੁ ਰੀਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਸ ਸੁਭਾਗੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਯਾਦ ਆਈ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਗੋਂਦ ਪੁਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਥੇਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਰਾਮਪੁਰ ਖੇੜਾ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਥਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ ਜੋ ਆਮ ਯਾਤਰੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਸੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਗਿਆਸੂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਭੁਲਾਵਿਆਂ ਦਾ ਛੇਤੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਵੀ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਨਾ ਡੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਮਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦਰਗਾਹ (ਸਚਖੰਡ) ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਣ ਦਾ ਤਾਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਾਵਨ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਕਾਮਲ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠੀਆਂ ਨੇ ਏਨੇ ਰਸ ਤੇ ਟਿਕਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਕਿ ਪਿੰਡ ਤੇ ਦੂਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸਰਵਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਡਭਾਗੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਤਦੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵਰਗਾ ਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵਰਗਾ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ (ਸਵ. ਗਿਆਨੀ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ, "ਸੁਣੋ! ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿੰਨੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਸਰਲ ਹਨ।" ਓਨੀ ਦੇਰ ਘਰ 'ਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਲਿਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਿਆਂ **ਪ੍ਰੋ. ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ** ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ **"ਲਾਈਫ਼ ਐਂਡ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ"** ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕੋਈ ਜੀਵਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਾਲ 1987 ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ 'ਚ ਆਉਣ ਸਾਰ ਇਸ ਸੋਚ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੁਜਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

farida5fqf.pmd

ਇਸਲਾਮਕ ਵਿਦਿਅਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਓਨਾ ਹੀ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਸਿਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਗੁਰਮਤਿ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤੇ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੂਲ ਮਤਨ, ਫੁੱਟ ਨੋਟਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਵਾਲੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 1993 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਦਿਲੀ ਇਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਇਸ ਉਪਰ ਨਿਗਾਹ ਮਰਵਾ ਲਵਾਂ। ਇਸ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲਗ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਸਾਥੀ ਕਿਫਾਇਤ ਉਲਾ ਨੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਦੋਂ ਉਹ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਗਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਛਪਾਈ ਦਾ ਦਿਨ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਜ਼ਾਹਿਦ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ 'ਚ ਵੇਖਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਡਾ. ਜਮੀਲ ਪਾਲ ਤੇ ਮੁਹੱਮਦ ਇਰਫ਼ਾਨ ਖਾਂ ਐਮ.ਏ. (ਲਾਹੌਰ) ਤੋਂ ਸਾਲ 2007 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਵਾਂਦਿਆ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਉਦੋਂ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਅੱਬਈ ਵਤਨ ਨੂੰ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸਰਾਏ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਲਾਂਬੜਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਪੁਸਤਕ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਲਾਂਬੜਾ ਦਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਤੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਗੇ!

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ

- Ú¶åé Ç¿

ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ)

@H Üéðð B@@H ਈ-ਮੇਲ: chetan510@rediffmail.com

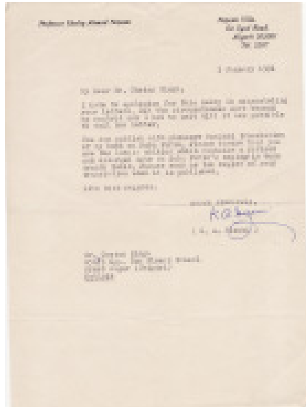

ਜੇਹਾ ਡਿੱਠਾ ਮੈਂ ਤੇਹੋ ਕਹਿਆ

ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਦਿਲੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਦੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉਪਰ ਵਾਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਪਰ ਅਥਾਹ ਮਾਣ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਖਰਚ ਸਾਡੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਮਰਥਕ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੱਖਰ ਦੀ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਜਸ ਖੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਈਂ ਸ. ਲਹਿੰਬਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜਕਲ ਕਵੈਂਟਰੀ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਪਿੰਡ ਪੰਡੋਰੀ ਮੱਟੂਆਂ, ਤਹਿਸੀਲ ਨਕੋਦਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੰਜਕੀ ਅਤੇ ਦੋਨੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁਕਰੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ. ਲਹਿੰਬਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਉਪਰ ਬੇਹੱਦ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਸਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਸ. ਲਹਿੰਬਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਵੱਲੋਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧਾਈ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਉਸ ਦੋ ਜਹਾਨ ਦੇ ਵਾਲੀ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਬਰਕਤ ਪਾਵੇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਤਹਿਕੀਕ ਕੀਤਾ
ਰਾਹ ਰੱਬ ਦੇ ਸੀਸ ਵਕੰਦੜੇ ਨੇ (ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ)
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਉਪਰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ

ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ	**ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸਰਾਏ**
ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ	ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ
ਲਾਂਬੜਾ-ਜਲੰਧਰ	ਵਾਲਸਾਲ
ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ	ਇੰਗਲੈਂਡ

ÃµÕð ×§Ü é¶ ÁÅä î°ÕÅî ÕÆåÅ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੂਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਹਾਮੀ ਬਾਬਾ ਸੈਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਤੇ ਬਾਣੀ ਛਾਪਣ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸੀ ਭਰਪੂਰ ਤਸੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਦੀ ਸੋਚ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸੋਹਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਹਿਬਰਾਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਏ। ਇਹ ਬਜੁਰਗ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋੜਨ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਊਚ, ਨੀਚ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਮਜ੍ਹਬ, ਕੌਮ, ਜਾਤ ਪਾਤ, ਰਾਜਾ, ਰੰਕ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ ਅਤੇ ਭਗਤ ਜਨ ਸਾਡੀ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹਨ। ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਦੇਵਣਹਾਰ ਦਾਤਾਰ ਦੀਆਂ ਰਹਿਮਤਾਂ ਬਰਕਤਾਂ ਲਈ ਉਹਦੇ ਸੁਕਰਗੁਜਾਰ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਅਡੋਲ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ ਹੀ ਅੱਜ ਦੇ ਆਪਾਧਾਪੀ ਵਾਲੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਭੋਗਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਹਨ। ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੋ ਰਹੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਜਰ ਆ ਰਹੀ ਕਿਆਮਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹਿਬਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੈ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਇਦ ਐਨੀ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਹਿਤਲ, ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਤਹਿਜੀਬ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਨਿਰੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੋਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਾਹ ਦਿਸੇਰਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾ ਬਖਸਣ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਹਜਰਤ ਬਾਬਾ ਸੈਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸੱਕਰ ਹੀ ਸਨ।

ਸਕਰ ਗੰਜ ਨੇ ਆਣ ਮੁਕਾਮ ਕੀਤਾ,
ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਰ ਹੈ ਜੀ

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਵਾਲੇ ਸ. ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਏਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ, ਸੋਧਣ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ, ਸੈਲੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੇਹਨਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਅਸਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਨ ਕਰਵਾਏ। ਅਸੀਂ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਅਦੀਬ ਖੋਜਕਾਰ ਤੇ ਆਲਮ ਡਾ. ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜਾਮੀ ਦੀਆਂ ਅਣਥੱਕ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਸਾਨੂੰ ਏਹ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿਆਸਤਾਂ, ਮਜ੍ਹਬਾਂ, ਜਨੂੰਨਾਂ, ਹੱਦਾਂ, ਸਰਹੱਦਾਂ, ਵੰਡਾਂ ਦਰ ਵੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝ ਕੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਲੂਦਗੀ-ਪ੍ਰਦੂਸਣ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਏ ਇਹ ਲਿਖਤ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾਵੇਗੀ। ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਏਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਰ੍ਹਿਆ 'ਚ ਪੇਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ, ਇਹਦਾ

ਮੁੱਲ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਏ। ਅਨੇਕਾਂ ਊਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਗੇਤੀ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੇ ਉਡੀਕਵਾਨ ਰਵ੍ਹਾਂਗੇ।

ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸਰਾਏ
ਨਿਗਰਾਨ ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ
ਵਾਲਸਾਲ-ਯੂ.ਕੇ.

ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ
ਸੇਵਾਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ
ਲਾਂਬੜਾ-ਜਲੰਧਰ

çÂÕ Ãëñ Áé°òÅç

'ਖਲੀਲ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜਾਮੀ' ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕ (Reference Book) ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਚਿਸਤੀ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਬਗੈਰ ਅਧੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਏਨੇ ਮੌਲਿਕ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪੜਚੋਲ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਆਧਾਰ ਇਸ ਕਦਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਥੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਹ ਵੇ ਅੜਿਆ' ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਔਖੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਅਨੁਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਉਣ ਹਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦਤ-ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦ ਉਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਮੌਲਿਕ-ਰਚਨਾ ਵਾਲਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਮੇਰਾ ਦਾਗਿਸਤਾਨ', 'ਅਸਲੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ', 'ਮਾਂ', 'ਡਾਨ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ' ਵਰਗੇ ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਖਲੀਲ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜਾਮੀ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਟਾਈਮਜ ਆਫ ਸੈਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸਕਰ' ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸਾ ਦੇ ਖੋਜ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸੇਸਤਾਵਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

1.ਇਸ ਅਨੁਵਾਦਤ ਦੀ ਭਾਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸਾ ਦੀ ਠੇਠ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਪੁੱਠ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ, ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਘਿਓ ਖਿੱਚੜੀ ਰੋਣਾ', (ਪੰਨਾ : 121), 'ਹੱਥ ਅੱਡਣਾ' (ਪੰਨਾ : 110), 'ਸਿਰ ਸਿਹਰਾ ਬੱਝਣਾ' (ਪੰਨਾ :101) ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਫਲ ਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2.ਭੜੋਲੇ, ਦਰਵੇਸ, ਵਿਘਨ, ਝਮੇਲੇ, ਜੜ ਦੇਣਾ, ਝਾਕਣਾ, ਵਰੋਸਾਇਆ, ਤੌਖਲੇ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸੀ ਸਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3.ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਾਰਿਭਾਸਿਕ-ਸਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰਿਭਾਸਿਕ ਸਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸਟੀਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਆਦਰਸਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4.ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਇਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ-ਭਾਸਾ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਲਵਾਨ ਬ੍ਰਿਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਸਦਨਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ੍ਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਲਾਂਬੜਾ ਵਾਲੇ ਛਾਪਰ ਹੇ ਹਨ। ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਤੇ ਗਸੂਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਡਾਲਰਾਂ-ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਬੋਲਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਰ-ਜਮੀਨ ਉਪਰ ਇਕ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣੀ ਚਿੰਤਨਸੀਲ ਲਹਿਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਲਾਂਬੜਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਅਰਕੇ ਮਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਧਨੁੱਖ 'ਚੋਂ ਛੱਡਿਆ ਇਕ ਨੁਕੀਲਾ ਤੇ ਅਚੁੱਕ ਤੀਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ 'ਸੱਥ' ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗੀ। ਸੱਥ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਵਧਾਈ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

—ਡਾ. ਰਾਮ ਮੂਰਤੀ
ਜਲੰਧਰ

ç¯ ôìç

ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਕੁ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਜੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਬਾਹਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਿਸਚਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾਵਾਂ ਹੁਣ ਨਿਸ਼ਚਤ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਚਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੀ ਤਸਵੀਰ ਆਉਣ ਅਤੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਲੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨੇੜਿਉਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਰੁਝਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਠੋਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੈਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਲਹਿਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਣਥੱਕ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਜੇਤੂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਨੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਰੂਹਾਨੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ ਇਸਲਾਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ

ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁਪ ਦੁਆਰਾ, ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੀ ਇਸ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੂਫ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਤਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਐੱਚ.ਏ.ਆਰ. ਗਿੱਬ

ਸੇਂਟ ਜਾਨ ਕਾਲਿਜ

* * *

î11⁄Ö ì¿è

ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੋੜ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜਿਊੜੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਈ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪਾਕ ਅਖ਼ਲਾਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਹਲੀਮੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੱਧਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਧਿਆਨ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਡਰਾਮਗਾਉਂਦੇ ਮਨੋਂ-ਭਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਅਮੀਰ-ਗ਼ਰੀਬ, ਉਚੇ-ਨੀਵੇਂ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਮਰਦ-ਔਰਤਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਕੱਠੇ ਉਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ-ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ (1175-1265) ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਉਸ ਲੜੀ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਲੜੀ ਸਨਾਈ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ "ਸੱਦਾ" ਦਿੰਦੀ ਹੈ :—

ਐ ਕਿ ਸ਼ਨੀਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਰੂਮ ਵ ਚੀਨ,
ਖ਼ੰਜ਼ ਬਿਯਾਂ ਮੁਲਕ ਸਨਾਈ ਬਹਿ ਬਬੀਂ॥

"ਜੇ ਤੂੰ ਰੋਮ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਠ "ਸਨਾਈ" ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਵੱਲ ਵੇਖ।"

ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਨਿਆਂਇਕ ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਲਿੱਖਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨਘੜਤ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿੱਖਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬਨਾਵਟੀ ਸਾਹਿਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ (ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ) ਅਤੇ 'ਦੀਵਾਨ' (ਗ਼ਜਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿਹਲੀ ਦੇ ਫ਼ਤਵੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ।'

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ: ਮੁਹੱਮਦ ਹਬੀਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁਰ ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਰ ਹਮਿਲਟਨ ਗਿੱਬ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 'ਦੋ ਸ਼ਬਦ' ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਲਿੱਖਿਆ ਸੀ, "ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਤੁਹਾਡੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 'ਦੋ ਸ਼ਬਦ' ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣੇ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮ ਅਪਨਾਉਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਲੇਕਿਨ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਟਾਇਪ ਮੈਟਰ ਭੇਜ ਦਿਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜਾਂਗਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਖਰੜਾ ਮੇਰੀ ਆਸ ਮੁਤਾਬਕ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਦਲ ਲਵਾਂਗਾ।" ਆਪ ਨੇ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਭੇਜੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੇ ਔਗੁਣ ਤੇ ਊਣਤਾਈਆਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ!

ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ
ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਅਲੀਗੜ੍ਹ

20 ਨਵੰਬਰ 1955

* * *

êÌÃåÅòéÅ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ (1175-1265 ਈ:), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਅਜੋਧਨ (ਹੁਣ ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸਭ ਜ਼ਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸਕੂਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਲਚਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਾਨਸਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਇਥੇ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰੂਹਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਮਝਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਨਸੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨੇਕ-ਅਮਲਾਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸ਼ਿਜਜ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸੀਅਰੁੱਲ-ਔਲੀਆ' ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਝਲਕਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਸਲਤਨੱਤ ਦਾ ਅੰਤ, ਆਰੀਆਵ੍ਰਤ ਵਿਚ ਗ਼ੌਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਧਾਵਾ, ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੁਨਾਰਿਆਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਸਦਕਾ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧੁੰਮਾਂ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੌਰੀ ਦਾ ਦਮਿਅਕ ਵਿਚ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਦੋਂ ਤੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 90 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਝਾਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲਾਂ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗ਼ੌਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕਲਵਾਂਝੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਦੀਆਂ ਇਲਾਕਾਈ ਜਿੱਤਾਂ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ

ਇਲਾਹੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜਾ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪ ਬੇ-ਇਤਫ਼ਾਕੀ, ਝਗੜਿਆਂ, ਵਿਤਕਰਿਆਂ, ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਦਵੈਖ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰੂਹਾਨੀ ਮਹੌਲ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਪਿਆਰ, ਭਰੋਸਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤਲਿਸਮ (Talisman) ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, "ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਚੀਆਂ ਨਾ ਦਿਓ, ਮੈਨੂੰ ਸੂਈ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਸੀਉਂਦਾ (ਜੋੜਦਾ) ਹਾਂ ਕੱਟਦਾ (ਵਿਛੋੜਦਾ) ਨਹੀਂ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ[1] ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਲੇ ਚੋਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਓ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ, ਨਾ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਕੇ ਤੇ ਅਹਿਲ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਕ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਵਡੱਤਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇ ਚੋਜ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦ ਆਤਮਾ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਘੱਟ ਘੱਟ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ (ਪ੍ਰਵਚਨ) ਦੁਖੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਵਾਂਗ ਅਸਰ ਕਰਦੇ।[2] ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਹਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਹਮਦਰਦ, ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਮਾਖਿਉਂ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਬਰਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਸੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਪਲੋਸਦੇ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।"[3]

1. 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ-ਮੁਸ਼ਾਇਖ਼ੇ-ਚਿਸ਼ਤੀ', ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨਦਵਤੁੱਲ ਮੁਸਨਿਫ਼ਿਨ ਦਿੱਲੀ 1953.
2. ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਆਫ਼ ਦਿੱਲੀ :34:
3. ਤਾਰੀਖ਼ੇ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ : 112;

ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ 93 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਪੰਧ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਰਪੂਰ ਦਾਸਤਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੰਸਾਰਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਜਾਲ ਤੋੜ ਕੇ ਖ਼ੁਦਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਵਿਰਦ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ:

ਅਰਥ : "ਤੂੰ ਦੋ ਜਹਾਨ ਦਾ ਬਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਹੈਂ, ਅਸੀਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜੀਵ ਹਾਂ।
ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਦੇ ਕਈ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।[4] ਕਾਰਲਾਇਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਮਹਾਨਤਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੈਵੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਉਸਦੇ ਇਲਾਹੀ ਰਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ "ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਮਸਊਦ ਉਹ ਕੁਝ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸ (ਮਸਊਦ) ਦੀ ਇੱਛਾ ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ।"[5]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰੱਬ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਰਲ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੁਖੀ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ[6] ਲਈ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜਗਤ-ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਰਾਜ-ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਉਮਾਹ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ[7] ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਗੋਦ[8] ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਖ਼ੁਦਾ[9] ਨਾਲ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਰੱਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਰਹੱਸ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਨ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚੋਂ ਜਾਨਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਸ

4. ਆਨ ਹੀਰੋਜ਼ ਐਂਡ ਹੀਰੋ ਵਰਸ਼ਿੱਪ : 116-ਆਕਸਫ਼ੋਰਡ ਪ੍ਰੈਸ 1912;
5. ਖ਼ੈਰੁੱਲ-ਮੁਜਾਲਿਸ: 182;
6. 'ਵੇਖੋ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 558, 59 ਅਤੇ 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮਸ਼ਾਇਖ਼ੇ ਚਿਸ਼ਤੀ: 46-59.
7. ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਨਬੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਸੀ:

Áð : ਅਹਿਸਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੰਦਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਚ ਰੱਬ ਪਰਮ ਗਿਆਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨ ਉਸਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਅਕੀਦੇ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ-ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਕੋਈ ਨਿਰਜਿੰਦ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਰੱਬੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਪਈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੱਬ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੇਰੇ ਸਾਜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ?" ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਹੀ ਕੀਤਾ।[10]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਪੂਜਾ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਦਰ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਰੱਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ 'ਦਰਦ' ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਵੇ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ 'ਦਰਦ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ 'ਦਰਦ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਲਵਲਿਆਂ ਭਰੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀ ਅੱਖ ਤੋਂ ਹੈ।[11] ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਦਰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਅਡੋਲ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਟਿਕਾਅ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਤੋਂ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਹਨੇਰੀਆਂ ਤੇ ਝੱਖੜਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਦੱਸੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ! ਅੱਜ ਏਨਾ ਦੁਖੀ ਕਿਉਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ?" ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮਰ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਜੋ ਤੇਰੀ ਹੁਣ ਹਾਲਤ ਹੈ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"[12]

8. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 203
9. —ਉਹੀ-121
10. —ਉਹੀ—
11. —ਉਹੀ—
12. — ਉਹੀ—

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨ ਦਾ ਬੋਝ[13] ਹਲਕਾ ਕਰਨ, ਦਿੱਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਸਰੂਪ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ (ਅਰਥ : ਭੇਦ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ। ਭੇਤ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲਦਾ ਹੈ) ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਲੋਕ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੇ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਬਦਲਦੇ ਜਾਂਦੇ।[14] ਕਦੀ ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੁਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਠੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਕਦੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਉਂਦੇ, ਕਦੇ ਸੱਜਦਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੂਹੋਂ ਬੜੀ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ।[15] ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸਲੋਕ ਨਹੀਂ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖ਼ਰੀਤਾ (ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਾਲਾ ਥੈਲਾ) ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਖਲੋ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਜੇ ਮੁਖ਼ਾਤਬੀ ਸਤਰਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਾ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।[16] ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੁਗ਼ਲ[17], ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਦੌਲਤਮੰਦੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੁਗ਼ਲ' ਅਤੇ 'ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ' ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸੀ;

"ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ
ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ।"

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ, ਐਪਰ ਆਪ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਈਨਉੱਦੀਨ ਨੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ

13 -ਉਹੀ-246 14 -ਉਹੀ-101
15 -ਉਹੀ-203
16 -ਉਹੀ-150
17 ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਸ਼ੁਗ਼ਲ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੈਲ ਗਈ। ਦੇਸਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਸੱਚ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਤਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਾਮੀ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ 'ਸ਼ਾਹ-ਇ-ਮੁਲਕ-ਇ-ਸਲੂਕ' ਅਰਥਾਤ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਨ।[18]

ਮੱਧਕਾਲੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਲਿਖਣਾ ਇਕ ਰੌਚਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਕੁਝ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਾਥਾਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਇਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰ ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸੋਮੇ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਿਜਜ਼ੀ[19] ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮ ਮੁਰੀਦ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ[21] ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਗੋਸ਼ਟਾਂ 'ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ'[20] ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਮ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ

18 ਫ਼ਤੁਹ-ਉਸ-ਸਲਾਤੀਨ:8 (ਮਦਰਾਸ ਸੰਸਕਰਣ)

19 ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅਲਾ-ਇ-ਸਿਜਜ਼ੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 736 ਮੁਤਾਬਕ 1335 ਈ:) ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਉਹ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਦਾ ਗੂੜਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ('ਦੀਵਾਨ'-ਸੰਪਾਦਕ ਮਸਊਦ ਅਲੀ ਮਾਹਵੀ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਲਿੰਕਨ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ)। ਬਰਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਾਇਦੀ ਆਫ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' (ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ: 360) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 'ਮੁਖ-ਉਲ-ਆਨੀ' ਨਾਂ ਦਾ 'ਇਸ਼ਕ' (ਪਿਆਰ) ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿਤਾਬਚਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ-'ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: 'ਨਫ਼ਾਹਾਤ-ਉਲ-ਉਨਸ' : 398-99 'ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖ਼ਿਯਾਰ': 100-102;

20 ਮੈਂ 'ਖ਼ੈਰੁਲ-ਮਜਾਲਿਸ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

'ਸੀਅਰੁਲ-ਔਲੀਆ'[22] ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਬਾਰਕ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 752-90 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ (1351-88 ਈ:) ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੇ 18 ਸਾਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਹਿਲਖ਼ਾਨੇ[23] ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[24] ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਜ਼ਕਰੇ (ਸੰਤ-ਗਾਥਾਵਾਂ) ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਮਾਲੀ[25] ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਮਿਦ ਬਿਨ-ਫ਼ਜ਼ਲ-ਉਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸੀਅਰੁਲ-ਆਰਫ਼ੀਨ[26] ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਹਜਾਜ਼, ਯਮਨ, ਫ਼ਲਸਤੀਨ, ਰੋਮ, ਸੀਰੀਆ, ਇਰਾਕ, ਆਜ਼ਿਰਬਾਜਾਨ, ਗਿਲਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਆਦਿ[27] ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਧਕਾਲੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਜ਼ਕਰੇ (ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ) ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ

21 ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ 'ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ' (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 757 ਮੁਤਾਬਿਕ 1356 ਈ: ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ) ਸੀ। ਉਹ ਅਵੱਧ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੀ ਉਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵੇਖੋ - ਪ੍ਰੋ: ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਦਾ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਨਿਬੰਧ- 'ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਐਜ਼-ਏ-ਗਰੇਟ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਪਰਸਨੈਲਿਟੀ' ਇਸਲਾਮਿਕ ਕਲਚਰ ਜਿਲਦ ✓✓/੨ ਅਪ੍ਰੈਲ 1946:129-153;

22 ਚਿਰੰਗੀ ਲਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1302 ਮੁਤਾਬਕ 1885 ਈ:)

23 ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ: 208-210

24 -ਉਹੀ-210

25 ਰਿਜ਼ਵੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1311 ਮੁਤਾਬਕ 1893 ਈ:)

26 ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਮਿਦ ਬਿਨ ਫ਼ਜ਼ਲ-ਉੱਲਾ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਓ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਮਾਲੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 942 ਮੁਤਾਬਕ 1536 ਈ:) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਮਾ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 901 ਮੁਤਾਬਕ 1496 ਈ.) ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ ।

27 ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ

ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖ਼ਿਆਰ'[28] ਤਾਂ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੈਗ਼ੰਬਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।[29]

ਭਾਵੇਂ 'ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਰਾਰ'[30] ਰਚਨਾ 'ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖ਼ਿਆਰ' ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੀਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਥੀ ਸ਼ੱਤਾਰੀ, (ਪੈਦਾਇਸ਼-ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 962-1524 ਈ:) ਸੱਯਿਦ ਵਜੀਹੁਦੀਨ ਅਲਵੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ।[31] ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1014-1022 ਮੁਤਾਬਕ 1605-1613 ਈ: ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਜ਼ਕਰੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

(1)	ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਸਫ਼ੀਆ-	ਰਚਿਤ	ਅਬਦੁੱਸ ਸਮਦ ਬਿਨ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਮੁਹੰਮਦ
(2)	ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ	"	ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ
(3)	ਮਜਮਾ-ਉਲ-ਔਲੀਆ	"	ਮੀਰ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਹੁਸੈਨੀ ਅਰਦਿਸਤਾਨੀ
(4)	ਸੀਅਰੁਲ-ਅਕਤਾਬ	"	ਅੱਲਾ ਦੀਆ ਚਿਸ਼ਤੀ
(5)	ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ	"	ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਚਿਸ਼ਤੀ
(6)	ਸਫ਼ੀਨਾਤੁਲ ਔਲੀਆ	"	ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ
(7)	ਮਆਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ	"	ਗੁਲਾਮ ਮੁੱਇਨਉੱਦੀਨ
(8)	ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ	"	ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਲਾਕ ਚਿਸ਼ਤੀ
(9)	ਰੌਜ਼ਾ-ਇ-ਅਕਤਾਬ	"	ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਲਾਕ ਚਿਸ਼ਤੀ
(10)	ਇਕਤੀਬਾਸੁਲ ਅਨਵਾਰ	"	ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਰਮ
(11)	ਸ਼ਜਰਾਤੱਲ ਅਨਵਾਰ	"	ਮੌਲਾਨਾ ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਫ਼ਖ਼ਰੀ

ਅਬਦੁੱਸ ਸਮੱਦ, ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਭਾਂਣਜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ ਅਖ਼ਿਆਰ' ਹਿਜਰੀ

28 ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਮੁੱਹਾਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 958-1052 ਮੁਤਾਬਕ 1551-1641 ਈ:) ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਦਿਆਲਾ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਬੀ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ 100 ਦੇ ਕਰੀਬ ਵੱਡੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ : 'ਬਿਆਤ-ਇ-ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਮਥ-ਇ-ਦਿੱਲੀ' ਕਰਤਾ ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨਦਵੱਤੁਲ ਮੁਸਨਿਫ਼ੀਨ ਦਿੱਲੀ (1953)।

29 ਵੇਖੋ 'ਹਿਆਤੇ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ' : 200-204.

30 ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਤਨ ਅਜੇ ਛਪਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ। (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1155 ਮੁਤਾਬਕ 1742-43 ਈ:) ਲਿਨਡੇਨਸੀਆਨਾ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1078 ਮੁਤਾਬਕ 1667-68 ਈ:) ਅਸਫ਼ੀਆਹ ਅਤੇ ਹਬੀਬਜੰਗ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ। ਇਸ ਦਾ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1326 ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ।

31. ਸਈਦ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਅਲਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ 'ਮਦਰੱਸਾ' ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ 66 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਤੁਜ਼ਕ' (ਪੰਨਾ 211) 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਸੰਨ 1014 ਮੁਤਾਬਕ 1605-6 ਈ: ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।[32] 'ਮਿਰਾਤੁਲ ਅਸਰਾਰ' ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1065 ਮੁਤਾਬਕ 1654 ਈ: ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ[33] ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਥਾਂ ਅਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੇ ਤਕ ਛਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[34] 1633-34 ਈ: ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ 'ਮੁਜਮਾ-ਉਲ-ਔਲੀਆ' ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਹੈ। (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1037-1068 ਮੁਤਾਬਕ 1628-1658 ਈ:) ਇਹ ਵੀ ਅਜੇ ਅਣਛਪੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ 'ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਅੱਲਾ ਦੀਆ[35] ਨੇ 'ਸੀਅਰੁੱਲ ਅਕਤਾਬ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1056 ਮੁਤਾਬਕ 1646 ਈ: ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਲਖਨਊ[36] ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਸੰਸਕਰਣ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1033 ਮੁਤਾਬਕ 1623 ਈ: ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ 'ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ' ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਅੱਲ-ਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ' ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਦਮ-ਇ-ਥਾਨੀ' ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਖੌਤੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ 'ਬਖ਼ਸ਼' ਦਾ ਦਾਅਵਾ

32 ਪੇਸ਼ਾਵਰ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1089 ਮੁਤਾਬਕ 1678-9 ਈ:) ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1089 ਮੁਤਾਬਕ 1687-8 ਈ:) ਅਤੇ ਬਾਕੀਪੁਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ।

33. ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਰੁਦੌਲਵੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 836 ਮੁਤਾਬਕ 1434 ਈ:) ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਰਦੌਲੀ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈ ਦਾ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1032 ਮੁਤਾਬਕ 1622 ਈ.) ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਰਾਅਤੁਲ ਮਖ਼ਲੁਕਾਤ,' 'ਮਿਰਾਆਤੁੱਲ ਹਕਾਇਕ,' 'ਨਫ਼ਸੇ ਰਹਿਮਾਨੀ', 'ਔਰਾਦੇ-ਏ-ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ', 'ਮੀਰਾਤੇ ਮਦਾਰੀ' ਅਤੇ ਮੀਰਾਤੇ ਮਸਊਦੀ' ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

34 ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਗਾਲ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1088 ਮੁਤਾਬਕ 1677-8 ਈ:) ਬਾਂਕੀ ਪੁਰ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1220 ਮੁਤਾਬਕ 1806 ਈ:) ਅਸਫ਼ੀਆਹ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1309 ਮੁਤਾਬਕ 1891-2 ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1189 ਮੁਤਾਬਕ 1775 ਈ:) ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ।

35. ਸ਼ੈਖ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਪਾਣੀਪਤੀ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਅੱਲਾ ਦੀਆ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸ਼ਾਹ ਅੱਲਾ ਪਾਣੀਪਤੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੈਰਾਨਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਬੀਨਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਵੈਦ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਾਚਾ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਵੈਦ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਗਰੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਰਾਨਾਹ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਜਗੀਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਦੀਆਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀ ਕਾਬਲ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਟੋਰੀ, ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ :੧੦੦੩

36. ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ 1877, 1881, 1889, 1913

ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।[37] ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ 'ਜਵਾਹਰੇ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ' ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਪੇਚੀਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1301 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ ਵੀ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[38] ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1049 ਮੁਤਾਬਕ 1640 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ 'ਸਫ਼ੀਨਾਤੁੱਲ ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1269 ਮੁਤਾਬਕ 1853 ਈ: ਨੂੰ ਛਪੀ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਾਫ਼ਰ ਸਾਦਿਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਅਰਬੀ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਮਾਅਰਜੁੱਲ-ਵਲਾਇਤ' ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨੋਂ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦਾ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1094 ਮੁਤਾਬਕ 1682 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 2000 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਰਲਭ ਹੋਣ ਦੀ ਸਚਾਈ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 20 ਪੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ 26 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਚਾਰ ਲਿਖੇ ਹਨ।

'ਮਤਲੂਬਤ ਤਾਲਬੀਨ' ਅਤੇ' ਰੌਜ਼ਾ-ਇ-ਅਕਤਾਬ' ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਲਾਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਜ਼ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1111 ਮੁਤਾਬਕ 1699 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[39] ਰੌਜ਼ਾ-ਇ-ਅਕਤਾਬ'[40] ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਰਮ ਦੀ 'ਇਕਤਿਬਾਸੁਲ ਅਨਵਾਰ' ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1142 ਮੁਤਾਬਕ 1729 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ 1895 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। 'ਸ਼ਜਰਾਤੁੱਲ ਅਨਵਾਰ'[41] ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਖ਼ਰੂਦੀਨ ਲਾਹੌਰੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1199 ਮੁਤਾਬਕ 1784 ਈ:) ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀਆਂ

37 ਸਟੋਰੀ: ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ : 986

38 ਕਰੀਮੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੱਥਲਿਖਤ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਇਕ 'ਸੱਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ' ਦੀਵਾਨ ਅੱਲਾ ਜਵਾਇਆ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ।

39 ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ।

40. ਮੁਜ਼ੀਬੇ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦਿੱਲੀ (1887 ਈ:) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।

ਗਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ 'ਖ਼ਜ਼ੀਨਤ-ਉਲ-ਅਸਫ਼ੀਆ' ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦੀ ਦੀ 'ਅਨਵਾਰ-ਉਲ-ਆਰਫ਼ੀਨ'[42] ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ 'ਮਨਾਕਿਬੁੱਲ ਮਾਹਬੂਬੀਨ[43] ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਦੋਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਪਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਦਰਜ ਅਤਿ ਕਥਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਿਨਹਾਜ-ਉਸ-ਸਿਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਤਬਕਾਤ-ਇ-ਨਾਸਿਰੀ'[44] ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਥੀ ਨੇ ਮਿਨਹਾਜ ਦੀ ਇਸ ਉਕਾਈ ਨੂੰ ਅਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਬਰਨੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕਹਿਰਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[45]

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ-ਮੁਹੰਮਦੀ'[46] (ਸੰਕਲਿਤ ਸਮਾਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 842 ਮੁਤਾਬਕ 1438-39 ਈ:) ਅਤੇ 'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ'[47] 'ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾਹ'[48], 'ਖ਼ਲਾਸਤੁੱਤ ਤਵਾਰੀਖ਼,'[49] ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹੱਥਲੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। 'ਅੰਤਕਾ 'ਕ' ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬੀ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ

41 ਇਹ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਛਪੀ ਪਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1281 ਨੂੰ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

42 ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਲਖਨਉ (1876) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ

43 ਥਮਰੇ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਉ (1873) ਏ.ਡੀ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।

44 ਨਸਾਊ ਲੀਜ਼ ਐਂਡ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ। ਬਿੱਬ.ਇੰਡੀਕਾ ਕਲਕੱਤਾ 1864; ਏ. ਚੁਗ਼ਤਾਈ, ਲਾਹੌਰ (1952)। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ-ਐੱਚ.ਸੀ. ਰਾਵੇਰਟੀ, ਬਿੱਬ.ਇੰਡੀਕਾ ਕਲਕੱਤਾ (1897)

45 'ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ' : 112 ਸੰਪਾਦਕ ਸਈਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਬਿੱਬ ਇੰਡੀਆ ਕਲਕੱਤਾ (1862)।

46 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ (ਨੰ: 137)-144-146; ਰੇਵਾ ਕਾਲਿਜ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ 'ਚ ਰੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ (ਫੋਟੋ ਸ਼ਾਪਾ)।

47 ਸੰਪਾਦਕ-ਸਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ;

48 ਸੰਪਾਦਕ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ;

49 ਸੰਪਾਦਕ-ਕੇ.ਬੀ.ਜ਼ਫ਼ਰ ਹਸਨ, ਜੇ.ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਦਿੱਲੀ (1918);

ਅਧਿਆਇ–1

Üéî, îÅåÅ–ÇêåÅ Áå¶ õÅéçÅé A

ਅਜੱਮ (ਈਰਾਨ) ਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਕਹਿਰ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਤਾਕਤਵਰ ਤੁਰਕੀ ਕਬੀਲੇ ਨਿੱਜੀ ਵਸੇਬੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਧੱਕੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਲ ਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਕਮ ਘਰਾਣਿਆਂ ਉਪਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਕਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਵਸੋਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਅੱਬਾਈ ਵਤਨ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ ਦੇ ਹਮਲੇ (552 ਹਿਜਰੀ–1157 ਈਸਵੀ) ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਚੇਲਿਆਂ, ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ[3] ਸਮੇਤ ਕਾਬਲ[2] ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।[4]

---

1. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 59; ਸੀਅਰੁੱਲ ਅਕਤਾਬ : 163; ਮਿਰਾਤੁਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ–ਲਿਖਤ): 542; ਮਆਰਿਜੁੱਲ–ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ–ਲਿਖਤ) ਜਿਲਦ 1:49; ਜਮਾਲੀ (ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ: 31 ਅਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾਹ ਜਿਲਦ 99 : 383) ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਨ।
2. 'ਮਤਲੁਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ।
3. ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਕਾਰਨ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 1175 ਈ: ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਭਾਰਤ ਆ ਚੱਕਾ ਸੀ। ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 59 : ਹੋਰ ਵੇਖੋ–ਮਿਰਆਤੁਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ–ਲਿਖਤ): ਮਆਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ–ਲਿਖਤ); ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਉਸਦੇ ਪੂਜਯ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਾਬਲੋਂ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਆ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ)।" ਸੀਅਰੁੱਲ ਅਕਤਾਬ (63) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ: (ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪੂਜਯ ਪਿਤਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜਨਵੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਡੂੰਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਆਏ ਸਨ)।
4 ਗੁਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। (ਵੇਖੋ ਬਰਥੋਲਡ ਦਾ ਲੇਖ–ਦੀ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ 99: 168–169) ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 548 ਮੁਤਾਬਕ 1153 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਜ਼ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਸੰਜਾਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ੁਰਾਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ। ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 552 ਮੁਤਾਬਕ 1157 ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਖ਼ੁਸਰੌ ਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਭਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਗੁਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 12 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। (ਰੈਵਰਟੀ: 111–112) ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਸਰੌ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ

ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਕਸੂਰ ਚਲੇ ਗਏ[5]। ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ[6] ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀਵਾੜ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਮਾਣ ਚੁੱਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਨੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰੀ ਉਚ ਅਹੁੱਦੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਗਿਆ ਹੈ।"[7] ਪ੍ਰੰਤੂ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨ[8] ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਤਵਾਲ[9] ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਕਸੂਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ।

ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ[10] ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਵਜੀਦੁੱਦੀਨ ਖ਼ੋਜੰਦੀ[11] ਦੀ ਬੇਟੀ ਕਰਸੁਮ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 571 ਮੁਤਾਬਕ 1175

ਗੁਜ਼ਾ ਦਾ ਦਬਾਉ ਪੈਣ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਭਾਰਤ ਆਏ ਹੋਣ। (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 559 ਮੁਤਾਬਕ 1163 ਈ:) ਕੈਪਟਨ ਵੇਡ ਨੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਹਿਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਏ ਸਨ। ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਏਸ਼ੀਐਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ, ਮਾਰਚ, 1837–ਪੰਨਾ 192–193)

5. ਕਸੂਰ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 34 ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਕੁਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ:99:29;
6. 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। (59)
7. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ:59
8. 'ਮਾਆਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਦਿਆਂ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਹਤਵਾਲ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ–1:50)। ਅਜੇ ਤਕ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਹਾਕਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।
9. ਕੋਹਤਵਾਲ ਦਾ ਕਸਬਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ 'ਮੁਸ਼ਾਇਖ਼ ਕੀ ਚਾਵਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਕੈਪਟਨ ਸੀ.ਐਮ.ਵੇਡ'ਜ਼ ਵੁਏਜ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਏਸ਼ੀਐਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ–1837 ਪੰਨਾ 193– "ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚਾਵੇ ਮੁਸ਼ਾਇਖ਼ਾਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ")
ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਹਤਵਾਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਕੋਹਤਵਾਲ (59) ਅਤੇ ਹਤਵਾਲਾ (62) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ (219) ਵਿਚ ਕੋਠੀਵਾਲ ਹੈ। ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ (32) ਦੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ 'ਖੁਲੂਵਾਲ' ਹੈ ਪਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ (46) ਵਿਚ ਕੋਠੀਵਾਲ ਹੈ। ਗ਼ੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲ ਹੈ। ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ) ਹੱਥ–ਲਿਖਤ 542) ਵਿਚ ਖਤਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ' (163) ਵਿਚ ਖਾਨੀਵਾਲ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਈ:[12] ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ[13] ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਵੱਕਿਲ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਐਬ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਫ਼ਾਰੂਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਨੀਵਾੜ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰੂਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਆਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਾਰੂਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਅਹੁਦਾ ਹੁਣ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।[14]

ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੌਥੀ ਨੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਉਮਰ[15] ਤੋਂ ਅਗੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :—

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ੀਰਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਸੁਲੇਮਾਨ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ੁਐਬ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਯੂਸਫ਼
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ-ਫ਼ਰੁੱਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਖ਼ਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ
ਬਿਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਮਸਊਦ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਾਇਜ਼ੁੱਲ ਅਸਰਾਰ
ਬਿਨ ਵਾਇਜ਼ੁੱਲ ਅਕਬਰ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਤਹ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਇਸਹਾਕ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਾਸਿਰ
ਬਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ
ਬਿਨ ਅਮੀਰੁਲ ਮੋਮਿਨ ਉਮਰ ਫ਼ਾਰੂਖ਼[16]

---

10 ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਕੋਹਤਵਾਲ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 32; ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ-ਹੱਥ ਲਿਖਤ;

11 ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ:32: ਮਿਰਆਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹਥ ਲਿਖਤ) : 542-43; ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 164; ਰੌਅਜ਼ਾ-ਏ-ਅਕਤਾਬ : 58; ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਖ਼ੋਜੰਦੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

12 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 569 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਮਰ 95 ਸਾਲ ਹੋਈ (ਪੰਨਾ91)। ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 569 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦੀ ਥਾਂ 571 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

13 ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ (32) ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ਲਤ ਛਪਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਗਜ਼ਨੀ ਸਲਤਨੱਤ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਜ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਹਾਕਮ ਖ਼ੁਸਰੌ ਮਲਿਕ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਨਹਾਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਮਨ ਮਾਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।[17]

ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 569 ਵਿਚ[18] ਗ਼ਿਆਸੁਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। 571 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਮਾਥੀਆਂ[19] ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮਹਿਮੂਦੀ ਸਲਤਨੱਤ ਦਾ ਅੰਤ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਖ਼ੁਸਰੌ ਮਲਿਕ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ-ਇ-ਗ਼ਾਜ਼ੀ[20] ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਹਾਥੀ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਨੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 581 ਅਰਥਾਤ 1185 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਗ਼ਜ਼ਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖ਼ੁਸਰੌ ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਗਰਜ਼ਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਲਾਰਵਾਂ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 588 ਮੁਤਾਬਕ 1192 ਈ: ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਗ਼ਜ਼ਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾਢੇ ਗ਼ੌਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬ'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਵਸੇਬੇ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਰੱਦੋਬਦਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਇਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਇਸਲਾਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਹੁਸੈਨ ਜ਼ਨਜਾਨੀ[21] ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ[22] ਮਸਊਦ ਸਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨ[23] ਅੱਲਬੇਰੂਨੀ,[24] ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਰਜ਼ ਰੂਨੀ,[25] ਸੁਲਤਾਨ ਸਖ਼ੀ ਸਰਵਰ[26] ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

---

14 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 58-59; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰੂਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਜ਼ੁਬਦਤੁੱਲ ਮਕਾਮਾਤ' (88) ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1307 'ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਜੱਦਿਦ-ਇ-ਅਲਫ਼-ਇ-ਸਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1034 ਮੁਤਾਬਕ 1624 ਈ:) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਫ਼ਰੂਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਹੈ। (ਜ਼ਬਦਾਤੁੱਲ-ਮੱਕਾਮਾਤ)

15 ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ; ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਾਰ ਸਵਰਗੀ ਪੀਰ ਸਈਦ ਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਰਿਜ਼ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਏਲਾਨ-ਇ-ਸਾਅਦਿਤ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ' (ਰਿਜ਼ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਅਮਰੋਹਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1332) ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਈਦ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

16 ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 163; ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)। 'ਖਜ਼ੀਨਾਤੁੱਲ ਅਸਫ਼ੀਆ' : 1:287; ਅਤੇ ਹੋਰ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ਾਰੂਕੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਏਨੀ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੰਗਾਵਾਦੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ[27] ਬਦਾਯੂੰ[28] ਕਨੌਂਜ,[29] ਬਾੜੈਚ[30] ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨੌਂਅਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ ਸਨ।

***

ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਤਵੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ 'ਐਲਾਨ-ਇ-ਸਆਦਿਤ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਸੀ।

17 ਤਬਾਕਾਤ-ਇ-ਨਾਸਿਰੀ : 26   18 ਰੈਵਰਟੀ: 449

19 -ਉਹੀ-449   20-ਉਹੀ-452

21 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 35

22 ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼ (1074) ਈ. ਬਾਅਦ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਕਸ਼ਫ਼ੁਲ ਮਹਿਜੂਬ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਸੀ (ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਹਿੰਦ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਤਨ ਛਾਪਿਆ ਹੈ) ਆਰ.ਏ. ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਲੰਡਨ 1936)।

23 ਮਯਸੂਦ ਸਾਅਦ ਸਲਮਾਨ (1121) ਗ਼ਜ਼ਨੀਵੀਦ ਕਾਲ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ 'ਗੁਰਾਤੁੱਲ ਕਮਾਲ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸਊਦ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ 'ਦੀਵਾਨ' ਲਿਖੇ ਹਨ:—

24 ਏ.ਆਰ.ਅੱਲਬੈਰੂਨੀ (973-1048) ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸਿੱਖ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ 'ਕਿਤਾਬੁੱਲ ਹਿੰਦ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਵੇਖੋ-ਇਲੀਅਟ ਅਤੇ ਡਊਸਨ ਦੀ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' (ਦੂਜੀ ਛਾਪ 1953)

25 ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਰਜ਼ ਰੂਨੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗਜ਼ਨੀਵੀਦ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।(ਹੁਨ, ਲਾਹੌਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ)। 'ਦੀਵਾਨ' ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਗ਼ਜ਼ਨੀ (1056-1099) ਅਤੇ ਮਸਊਦ ਬਿਨ ਇਬਰਾਹੀਮ (1099-1114) ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹਨ।

26 ਸੁਲਤਾਨ ਸਖ਼ੀ ਸਰਵਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨੀ ਨਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਕਬੀਲਾ ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

27 ਖ਼ਵਾਜਾ ਮਆਇਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ :46

28 ਮੌਲਾਨਾ ਰੁਜ਼ੀਉਦੀਨ ਹਸਨ ਸ਼ਗਾਂਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 1181 ਈ: ਨੂੰ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਮਸ਼ਰਿਕੁਲ ਅਨਵਾਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ :103)। ਇਹ ਸਮਾਂ (118ਈ:) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਅਤੇ ਤਰੇਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ।

29 ਵੇਖੋ-'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਕਨੌਂਜ'-ਆਰ.ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ

30 ਸਯੱਦ ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਗ਼ਜ਼ਨੀਵੀਦ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ (ਬਰਾਨੀ:491) ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ —2

ìÚêé Áå¶ î¹¼ãñÆ ÇÃ¼ÇÖÁÅ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਚਰਣ ਰਾਹਨੁਮਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕੁਰਸਮ ਬੀਬੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਜੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕਿਹਾ ਹੈ : "ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।"[1]

ਕੁਰਸਮ ਬੀਬੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ।[2] ਉਹ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਤ ਚੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਆ ਵੜੇ। ਕੁਰਸਮ ਬੀਬੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਸੰਤਗੀਰੀ ਦੇ ਦਗ਼ ਦਗ਼ ਕਰਦੇ ਨੂਰੀ ਜਲਾਲ ਦਾ ਚੋਰਾਂ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਮਨ ਈਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।[3]

ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ ਮਾਤਾ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਰੱਬੀ ਭਗਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅੱਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ[4] ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਥੇ ਕੋਈ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਾਂ ਇਕ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੀਵਾਨਾ (ਕਾਜ਼ੀ ਬੱਚਾ ਦੀਵਾਨਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਕ ਅਨਾਰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਇਹ ਅਨਾਰ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਗਏ। ਅਨਾਰ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅੱਗੇ ਧਰਿਆ ਗਿਆ। ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਅਨਾਰ ਖਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਸ਼ੈਖ਼

---

1 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 121

2 ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 287-88, ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 163:164; ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹਥ ਲਿਖਤ)

3 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ :121, 122; ਜਮਾਲੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਸ ਚੋਰ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੱਜਦੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਮਨੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ :32; ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 164

ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਨਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬੀਜ ਡਿੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਬੀਜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਾਰਚੇ (ਰੁਮਾਲ) ਦੇ ਲੜ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਫ਼ਤਾਰ ਸਮੇਂ (ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ) ਇਸ ਬੀਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਇਕੋ ਬੀਜ ਖਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪਾਟ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਫ਼ਲ ਨਾ ਖਾ ਲੈਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੌਤਕ ਬਾਰੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤੁੱਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼! ਸਾਰਾ ਫ਼ਲ ਹੀ ਖਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, "ਸਾਰੀਆਂ ਰਹਿਮਤਾਂ ਉਸ ਇਕੋ ਬੀਜ ਵਿਚ ਸਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਫ਼ਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।"[5]

ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਾਤਰੀ ਨਾਲ ਵਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਵਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਟਾਕੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਖਲੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਸਲਵਾਰ (ਇਜ਼ਾਰ) ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਨਾ ਦੇਖੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਫਤੂਹੀ (ਜਾਂਘੀਆ) ਪਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਮਾਓ ਨਹੀਂ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਹੋ।"[6]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਜੇ ਕੋਹਤਵਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਕੰਨਸੋਅ ਚਹੁੰ ਕੂੰਟਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੀਜ਼ੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਯਦ ਤਬਰੀਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੇ ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਉਸਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਨਾਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਸੁਗੜਾ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਦਿੱਲੀ ਉਸਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਥਪ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਝੂਠੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਨਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਿਲਵਰ ਹਾਂ" (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 112)। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ: 164-171;ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅੱਖ਼ਿਆਰ : 430-44; ਜਾਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ: 25-26; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਮਆਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)। ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਸ਼ੇਕਸ਼ੁਭੋਦਇਆ (ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ) ਇਸ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ਼ੁਕਮਾਰ ਸੇਨ, (ਕਲਕੱਤਾ) ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ।

5 ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ: 219-220; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 62-63; ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ: 316 : ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਯਾਦ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਹਿੱਤ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰਾ ਹੀ ਫਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਪਵਿਤਰ ਬੀਜ (ਦਾਣਾ) ਰਹਿ ਨਾ ਜਾਵੇ।

6 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 62-63

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ

ਕੋਹਤਵਾਲ ਤੋਂ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ[8] ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਾਏ ਹਲਵਾਈ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜੁੱਦੀਨ ਤ੍ਰਿਮੀਜ਼ੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ (ਭਾਵ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਣ ਗਏ)। ਆਪ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।[9]

ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ 'ਨਾਫ਼ਿਆ' ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਤਸ਼ਰੀਫ-ਨੁਮਾ ਸਨ।[10] ਆਪ ਨੇ ਉਸੇ ਹੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਨੂੰ ਠਣ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਯਾਤਰੂ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕੋਈ ਰੂਹਾਨੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹਨ। ਉਥੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੌਲਾਨਾ ਜੀ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ?" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਇਹ ਨਾਫ਼ਿਆ ਹੈ।' ਖ਼ਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਰਕਤ ਭਰੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ੁਦਾ ਰਹਿਮੋ ਕਰਮ ਫ਼ਰਮਾਵੇ! ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਤਾਲਿਆ ਤੋਂ ਨਫ਼ਾ (ਲਾਭ) ਹੋਵੇ।" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ "ਤੁਹਾਡੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਭਲਾ ਹੈ,"। ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਸਮੇਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਅਜੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਹੀ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜਾ ਦਖ਼ਲ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਵਲਾਇਤ (ਇਲਾਕਾ) ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਰ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।[11] ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ

7 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 60; ਕਈ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 176; ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

8 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ :60: ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਖਿਆ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ 'ਕੁਬਤ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ' ਸੀ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।" (60) ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਬਾਚਾ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

9 ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 220 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 60-61 ; ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 36 ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹਥ ਲਿਖਤ) ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ; ਰੌਜ਼ਾਹ-ਇ-ਅਕਤਾਬ: 58

10 ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ:220

ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ[12] ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ 'ਮੁਰੀਦ' ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਅਤ (ਨਾਮਕਰਣ) ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ,[13] ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਸਾਈਦ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ,[14] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਬੁੱਲ ਮੁਵਾਈਦ,[15] ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮਹਿਮੂਦ ਮੁਆਇਨਾਹ ਦੋਜ਼[16] ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।[17] "ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ[18] ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

***

---

11 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 61 ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਹਰਾਵਰਦੀ ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਬਾਚਾ ਨੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਇਹ ਸਥਾਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਛੱਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਛੱਤਰੀ ਹੇਠ ਰਹੇਗਾ।" ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ: 20।

12 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 61; 'ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਤਕ ਰਹੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਇਉਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ: "ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਰੂਹਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਫ਼ਿਰ ਦਿੱਲੀ ਆ ਜਾਣਾ।" (36) ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ 18 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ।

13 ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ, ਉਹ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਗੂੜਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਕਰਕੇ, ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਤਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਪੜ੍ਹੋ-ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 36-43 ਅਤੇ 'ਫ਼ਤੂਹ-ਓ-ਸਲਾਤੀਨ' : 114

14 ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਸਯਦ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਇਲਤਮਸ਼ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ੈਖ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਰ-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ (ਬਰਨੀ) 41-44; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 28-29; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)

15 ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਬੁੱਲ ਮੁਵਾਇਦ, ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਹੁਤ ਮਨੋਹਰ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲ (ਅਲੀਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਵੇਖੋ-ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 45;

16 ਖ਼ਵਾਜਾ ਮਹਿਮੂਦ ਮੁਆਨਿਹ ਦੋਜ਼, ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 49;
'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਮਾਲੀ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜ ਸਾਲ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ।

17 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 61

18 ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 164 (ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ) ਅੱਲਾ ਦੀਆਹ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤਕ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਫ਼ਿਰ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ-3

õòÅÜÅ Õ°åì¹¼çÆé ìõÇåÁÅð ÕÅÕÆ ç¶ î¹ðÆç

ਖ਼ਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ,[1] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਔਸ਼ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਔਸ਼[2] ਹਿੱਲਜ਼ੀਆਂ[3] ਦਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਜ਼ਦੀਆਂ[4] ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਫ਼ਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੂ ਹਾਫ਼ਿਜ਼[5] ਤੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਔਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਕਾਦਿਰ ਜਿਲਾਨੀ,[6] ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ,[7] ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਅਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ,[8] ਸ਼ੈਖ਼

---

1. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵੇਖੋ ਮੁਆਈਉਦੀਨ, ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 48-57;
ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 16-31; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 24-26;
ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 142-161 ਤੇ ਰੌਜ਼ਾਹ-ਇ-ਅਕਤਾਬ: 330

2 ਔਸ਼, ਆਂਦੀਜਨ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਫਾਰਘਾਨਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ :- ਤੁਜ਼ਕੇ ਬਾਬਰੀ (ਕਿੰਗ'ਜ਼ ਐਡੀਸ਼ਨ) 1:3; ਪ੍ਰੋ. ਲੂਇਸ ਮਿਸੈਂਗਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਮੈਂ ਔਸ਼ ਨੂੰ ਮਨਸੂਰੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ 'ਰੀਵਿਊ ਔਜ਼ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਸਲਾਮਿਕਿਊਜ (1946; 77-78) ਵਿਚ ਹਲਾਜ =(ਮਨਸੂਰ) ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਸਿਡਕੋਵ ਦੇ ਰੂਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਛਪਵਾਈ ਹੈ।"

3. ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਫਿਰਕਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸੂਫ਼ੀ ਅਬੁੱਲ ਸੁਗ਼ੀਸ ਅਲ-ਹੁਸੈਨ ਬਿਨ ਮਨਸੂਰ-ਅਲ-ਹੱਲਾਜ (244-309 ਹਿਜਰੀ 858-922 ਈ.) ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਹਿਲਜੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ :
(ੳ) ਫ਼ਿਕਾਹ (ਅ) ਕਲਾਮ (ੲ) ਤਸੱਵੁਫ਼

4 'ਵਾਹਦਤੁੱਲ ਵੁਜੂਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੋ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹੋਂਦ ਵੀ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਰਬੰਗਸਮਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ 'ਹਮਾ ਓਸਤ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ- ਰੱਬ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੁਜੱਦਦੇ ਅਲਫ਼ ਸਾਨੀ (1034 ਹਿਜਰੀ 1624 ਈ:) ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ :- ਡਾ. ਬੁਰਹਾ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ਾਰੂਕੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਦੀ ਮੁਜੱਦਿਦ' ਜ਼ ਕਨਸੈਪਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਤੌਹੀਦ' (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੱਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਲਾਹੌਰ)।

5. ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 108

6. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਕਾਦਿਰ ਗਿਲਾਨੀ (1077-1166 ਈ.) ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਦਰੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਤੇਜ਼ ਅਨੁਭਵ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਮਿੱਠੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਸਿਆਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ (ਮਾਰਗੋਲੀਓਥ)। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ : ਫ਼ਤੂਹ ਅੱਲ ਗੈਬ (ਕਾਇਰੋ 1304); ਅੱਲ-ਫਤੂ-ਉਰ ਰੱਬਾਨੀ (1302) ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ 'ਸ਼ਤਨਵਫ਼ਾਈ ਦੀ 'ਬਾਹਜਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ' (ਕਾਇਰੋ 1304) ਅਤੇ ਧਨਬੀ ਦੀ 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਇਸਲਾਮ' : 267 (ਜੇ.ਆਰ-ਏ-ਐੱਚ 'ਚ 1907 'ਚ ਛਪੀ) ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

7. ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (1145-1234 ਈ.) ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਉੱਘਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ-ਮੁਆਰਿਫ਼' ਅਤੇ 'ਕਸ਼ਫ਼ਲ ਉਲ-ਨਾਸਾਇਹ-ਉਲ-ਇਮਾਨੀਆ-ਵਾ-ਕਸ਼ਫ਼-ਉਲ-ਫ਼ਦਾਈ-ਉਲ ਜਨੂਨੀਆਂ। ਹੋਰ ਵੇਖੋ: ਨਫਜ਼ਾਤੁੱਲ ਉਨਸ: 307-308;

farida5fqf.pmd

ਔਹੁੱਦਦੀਨ ਕਿਰਮਾਨੀ,[9] ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ[10] ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਲੋਕ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਅਬੂ ਲੈਥ ਸਮਰਕੰਦੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ।[11]

ਜਦੋਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-2 ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਠਹਿਰਨ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੀ ਆਮਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼, ਧਰਮਵੇਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਸੁਲਤਾਨ ਇਲਿਤਮਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਬੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਖ਼ਦਿਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੱਬੀ ਵਰਦਾਨ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।[12] ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਤੇ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਦੋ ਵਾਰ[13] ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗ ਲਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ;

"ਐ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ! ਤੈਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ, ਜਾਚਕਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿਹਰਵਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਤੇ ਰੱਬ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।"[14]

ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਮਹਾਨ

8 ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅਇਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ:4: ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 22-24;

9 ਸ਼ੈਖ਼ ਔਹਦੁੱਦੀਨ ਹਮੀਦ ਅਲ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਅਲਬਹਾਰੀ ਦਾ ਉੱਘਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੀਉੱਦੀਨ ਇਬਨੇ ਅਰਬੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਫ਼ਤੂਹਤ-ਇ-ਮੱਕਾ' ਮੱਕੀ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਵੇਖੋ : ਨਫ਼ਜ਼ਾਤੁੱਲ ਉਨਸ : 385-387;

10 -ਉਹੀ-

11 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 48

12 ਤਬਕਾਤੇ ਨਾਸਿਰੀ : 166; ਫ਼ਤੂਹ-ਸ-ਸਲਾਤੀਨ : 109-110;

13 ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 21

14 ਰਿਸਾਲਾ-ਹੱਲ-ਖ਼ਾਨਵਾਦਾਏ ਚਿਸ਼ਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ : 17)

15 ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 21 ; ਜਮਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਮੁਹੱਮਦ ਬੁਸਤਾਮੀ (21) ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। 'ਤਬੱਕਾਤ-ਇ-ਨਜ਼ੀਰੀ' (ਰੈਵਰਟੀ : 702) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ (653 ਹਿ: ਸੰਨ) ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।[15] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਪਦਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸੁਘੜਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਘੁਮੰਡੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਸੁਘੜਾ, ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਪ ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਈਰਖਾ ਤੇ ਸਾੜੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ[16] ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਈਰਖਾ ਸੀ।[17] ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।[18] ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜਮੇਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ। ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿਮ ਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਠਹਿਰਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਲਤਮੱਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਥਾਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲੈ ਆਇਆ।[19]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕਠਨ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦਾ ਇੱਕ ਭੋਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।' ਨੌਜਵਾਨ ਫ਼ਰੀਦ ਭੋਰੇ ਦੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਤ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[20]

ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਿੱਲੀ ਆਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਫ਼ੁਰਮਾਉਣ ਲੱਗੇ[21] : **"ਬਾਬਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ! ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਚੰਗੇ ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਬ੍ਰਿਛ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਸ਼ੀਆਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੋਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਵੇਗੀ।"**[22] ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਪਰ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਰਾਂ ਨਿਸ਼ਾਵਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਐਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਖਿਮਾ ਭਰਪੂਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਵਰੋਸਾਉਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫ਼ੇਰ ਦੋਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਰਕਤ ਭਰੀਆਂ ਮਿਹਰਾਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਚਿਸ਼ਤੀ

16 ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 167; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 43; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)।

ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਗੌਰਵ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਵਰੋਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ।[23]

ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਬੜੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਜੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਇਜਾਜ਼ਤ ਫ਼ੁਰਮਾਉਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਿੱਲਾ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"[24] ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੁਰਨੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਇਆ "ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।"

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ: ਹਜ਼ੂਰ ਆਪ ਤਾਂ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੋ! ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ।[25] ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕੁਝ ਨਰਮ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦਿਲ

---

17 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 54

18 -ਉਹੀ-54-55; ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ:208;

19 ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਫ਼ੀਨ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (36); 'ਪੱਛਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਟਾਵਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਟਾਵਰ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣਾ ਹੁਜਰਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜਵਾਮਿਅ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਕਸਰ ਤੋਬਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ (230); (ਮੰਡਾਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਸਜਦ-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ)

20 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 187; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ:61; ਅੱਲਾ ਦੀਆ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। (ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 164)

21 'ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਜਦੋਂ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਹਸਨ ਸਿਜਜ਼ੀ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਤਾਂ ਕੁਤਬੁੱਲ ਅਕਤਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੀਤੇ। ਹਰ ਇਕ ਤੇ ਦਰਜਾ ਬਦਰਜਾ ਮਿਹਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫ਼ਿਰ ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਆਰਿਫ਼ੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨਾ ਕੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਰੀਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹਾਂ ਜੀ! ਇਕ ਮਸਊਦ ਨਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚਿੱਲਾ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਆਰਿਫ਼ੀਨ ਨੇ ਉਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆਓ। ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੀਏ।" ਦੋਵੇਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਫਾ ਤੇ ਗਏ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਉਠ ਵੀ ਨਾ ਸਕੇ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਆਰਿਫ਼ੀਨ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : "ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ। ਇਸ ਗ਼ਰੀਬ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਤੋਬਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕਦ ਤਕ ਸੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿਣ ਦਿਉਗੇ।" (165-166) ਇਹ ਆਖਰੀ ਵਾਕ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ (72) ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

23 ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 72

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ (166) ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਪਰ ਮਿਹਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਲਾ ਦੀਆ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਰ ਇਕ ਸਭਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਲੀ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਸਾਈਦ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਬੁੱਲ ਮੁਵਾਇਦ, ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸ਼ੁੱਦੀ ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮਹਿਮੂਦ ਮੁਆਇਨਾ ਦੋਜ਼ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਖਵਾਜਾ ਅਜਮੇਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਾਈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ ਕੀਤਾ (166) ਇਹ ਨਾਂ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚੋਂ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜਮੇਰੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

24 'ਚਿੱਲਾ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਵਾਸਤੇ 40 ਦਿਨ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖ ਕੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਨੂੰ "ਚਿੱਲਾ-ਇ-ਮੱਕੂਸ"[26] ਕੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਚਾਲੀਹੇ ਦੀ ਅਸਲ ਅਵਸੱਥਾ (ਖਸਲਤ) ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਹੱਬਤ ਦੇ ਜਿਸ ਪਾਕ ਰਾਹ ਤੇ ਉਹ ਖੜੇ ਸਨ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਦੋਬਾਰਾ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ[27] ਪਾਸ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਚਾਲੀਹੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਬਾਰਾ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਚਾਲੀਹੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੱਸਣਾ ਕਰੋ ਜੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, 'ਚਿਲਾ-ਇ-ਮੱਕੂਸ' ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਸਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੁਠੇ ਲਟਕ ਕੇ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਰਾਤਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।"[28] ਸਾਡੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਠੋਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵੇਰ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੱਦੀਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ[29] ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਆਲੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਈਦ ਨੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਰੂਹਾਨੀ ਤਪ ਤੇਜ਼ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ।[30]

---

25 ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇਨਤੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ:26)

26 ਵੇਖੋ ਅਧਿਆਇ-4-

27 ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤੁਬੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਖਲੀਫ਼ਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸਿਰਕੱਢ ਕਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਸੀ। 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ', ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇਕ 'ਦੀਵਾਨ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ। 'ਤਬੱਕਾਤ ਨਸੀਰੀ' ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਜ਼ੀ ਮਿਨਹਾਜ-ਉਸ-ਸਿਰਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ 'ਚਿੱਟਾ ਬਾਜ਼' ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖੋ ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 73-74; ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ: 164-166 ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 187-188; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 50 ਰਾਵਜ਼ਾ-ਇ-ਅਕਤਾਬ : 71-72; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.); ਗੁਲਾਜਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.)।

28 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 68-69; ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਲੀਹੇ ਬਾਰੇ ਦਸ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਕਿਹਾ; ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਚਿੱਲਾ ਕਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਨਾ ਵਗੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਖਾਧੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ? ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਤੋਬਾ ਨਾਲ ਸੁਕ ਕੇ ਪਿੰਜਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਤੇ ਭੋਜਨ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਲਾਮ :231;

29 ਸੱਯਦ ਮਹੁੰਮਦ ਗੈਸੂ ਦਰਾਜ਼ (825 ਹਿ.ਸੰ. 1421 ਈ.) ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਲਬਰਗ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ-ਦੱਖਣ) ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਪਰ ਦੋ ਦਰਜਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨੀ ਨੇ 'ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਲਾਮ' ਵਿਚ ਉਸਦੇ 134; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਸੀਅਰ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦੀ-ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦੀ ਅਲੀ ਸਮਾਨੀ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਯੂਨਾਨੀ ਦਵਾਖ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਸ਼ਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਅਲਾਹਾਬਾਦ)।

30 ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਲਾਮ: 230;

ਅਧਿਆਇ-4

ì¿ç×Æ Áå¶ å¯ìÅ

ਮਾਅਰਫ਼ਤ ਸੂਫ਼ੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਵੱਸਲ) ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ[1] ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੀਆ (ਸਾਧਨ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਅਸੀਮ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਜ਼ਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਤੌਬਾ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[2] ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਥੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਤੌਬਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[3] ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ

1. ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਕੇਂਦਰ 'ਹਿਰਦੇ' ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ (752-790 ਹਿਜਰੀ/ 1351-88 ਈ.) ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਰ ਮਾਹ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਮਤਲੂਬ-ਫ਼ੀ ਇਸ਼ਕ-ਇਲ-ਮਹਿਬੂਬ'।
2. ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਉੱਲਾ (ਦਿੱਲੀ) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ[6] ਹੁਜਤ-ਉੱਲਾ-ਇਲ-ਬਾਲੀਗ਼ਾਹ', 'ਤਫ਼ਹੀਮਾਤ-ਇ-ਇੱਲਾਹੀਆਹ' ਅਤੇ 'ਕੌਲ-ਉਲ-ਜਮੀਲ' ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਮਿਅਰਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਖ਼ੂਬ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੇਖੋ 'ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ' (ਪੰਨਾ 150), ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਪਹਿਲਾਂ 'ਮੁਜਾਹੀਦਾਹ' (ਸਵੈ-ਆਤਮ ਦਮਨ) ਫਿਰ 'ਮੁਸ਼ਾਹੀਦਾਹ' (ਪਰਮਸਤਿ ਦਾ ਗਿਆਨ)।'
3. ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ; ਇਕਤੀਬਾਸੁਲ ਅਨਵਾਰ' ਹਥ ਲਿਖਤ (166)
4. ਅਲੀ ਅਸਰਾਰ ਨੇ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਤੌਬਾ (ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆਵਾਂ) ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦਾ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਰੱਬੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਅਹਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਪਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾ ਵਾਹੁਣ ਕਾਰਨ ਜਟਾਂ ਵਰਗੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਪਾਰਨ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਫ਼ਰੀਦ ! ਤੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਐਵੇਂ ਸਮਾਂ ਅਜਾਈਂ ਗੁਆਇਆ ਹੈ।" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਫ਼ਿਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਵਰਗੀ ਗੋਲ ਲੱਕੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਭੋਜਨ ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਫ਼ਿਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦਸ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਝੂਠ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹੈਂ। ਇਸ ਵਾਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਗਵਾਇਆ ਹੈ।" ਜਵਾਹਰੇ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਇਹ ਸਭ ਮਨਘੜਤ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ 20 ਜਾਂ 30 ਸਾਲ ਤੱਕ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ? ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨੇ ਸਮਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 120 ਸਾਲ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 40 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟੇ 'ਚਿਲਾਹ-ਇ-ਮੌਕੂਸ' ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਨੇ 1036 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1626 ਈ,' ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਸਮੇਂ 'ਕੁਰਸ-ਇ-ਚੂਬਿਨ' ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੈਪਟਨ ਵੇਡ 1832 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਾਕਪਟਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰੋਟੀ ਵਰਗਾ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਗੋਲ ਟੁਕੜਾ ਵੀ ਸੀ। ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਵਰਤਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਚ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।" (ਜੇ.ਏ.ਐਮ.ਬੀ. 1837 ਪੰਨਾ 192) ਇਸ 'ਕੁਰਸ-ਇ-ਚੂਬਿਨ' ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੱਜ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਜਗਰਾਤਿਆਂ, ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ।[4] ਇਸ ਤੌਬਾ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਬੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਵੱਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।"

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੇਟਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਲਾਈ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੱਕਰ ਖਾਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਨੇਮੀ ਬਣ ਗਏ। ਫ਼ਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਇਕ ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਤੋਂ 'ਚਿੱਲਾਹ-ਇ-ਮੱਕੂਸ[5] ਦਾ ਤਪ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਕੋਈ ਖੂਹ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਂਤ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਂਸੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੋਈ ਇਕਾਂਤ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਚਿੱਲਾ ਕੱਟਣ ਲਈ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡੋ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੋ ਸ਼ਹਿਰ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਆਖ਼ਰ ਆਪ 'ਉਚ' ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕਲਵਾਂਝੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਾਲੀ 'ਮਸਜਿਦ-ਇ-ਹੱਜ'[6] ਮਿਲ ਗਈ। ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਹਦੂਦ ਵਿਚ ਇਕ ਖੂਹ ਸੀ। ਖੂਹ ਦੇ ਲਾਗੇ

5. 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਾਈਦ ਅਬੁੱਲ ਖ਼ੈਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਕੁਝ ਆਪ ਤਜਰਬਾ ਕਰਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੇ 'ਨਮਾਜ਼-ਇ-ਮੱਕੂਸ' ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। (ਪੰਨਾ:7) ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੀ ਸਾਈਦ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਨੱਵਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਸਰਾਰ-ਉਤ-ਤੌਹੀਦ-ਫ਼ੀ-ਮੱਕਾਮਾਤ-ਇ-ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬੀ ਸਾਈਦ' (ਤਹਿਰਾਨ, 1313 ਹਿਜਰੀ) ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 'ਸਲਾਤ-ਇ-ਮੱਕੂਸ' ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਾਦਿਸ ਦੀ ਮਿਆਰੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਵਿੱਚ 'ਨਮਾਜ਼-ਇ-ਮੈਕੂਸ' ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਮਾਅਰਿਜ਼ੁਲ ਵਲਾਇਤ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਲਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ 'ਚਿਰਾਗ-ਇ-ਦਿੱਲੀ' ਤੋਂ 'ਨਮਾਜ਼-ਇ-ਮੱਕੂਸ' ਦੀ ਅਸੂਲਪ੍ਰਸਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ : ਮੈਨੂੰ ਇਹ 'ਇਲਮ-ਇ-ਜ਼ਾਹੀਰ' (ਸ਼ਰੀਅਤ) ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। 'ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ' ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਸਈਅਦ ਮੁੱਹੰਮਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ਼ (231) ਦੇ ਇੱਕ ਯਾਤਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇੱਕ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ 'ਨੱਮਾਜ਼-ਇ-ਮੱਕੂਸ' ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। (ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 40)
   'ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਸਲਾਤ-ਇ-ਮੱਕੂਸ' ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ 'ਉਰਧਮੁਖੀ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕ ਕੇ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਚੌਖਟਾ ਬਣਾਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[6] ਦੀ ਮਿਸਟਿਕਸ, ਐਸਸੈਂਟਿਕਸ ਐਂਡ ਸੇਂਟਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' 46-ਜੇ.ਸੀ. ਓਮਾਨ।
6. ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 1358 ਈ. ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਸਜਿਦ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਨਮਾਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। (ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 70)

ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਖੂਹ ਉਪਰ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਖੂਹ ਨੂੰ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਹਾਂਸੀ ਦੇ ਇਕ ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਖ਼ਵਾਜਾ ਰਸੀਦੁੱਦੀਨ ਮਿਨਾਈ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਮੁਅੱਜ਼ਨ (ਬਾਂਗੀ) ਕਿਸੇ ਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮਿਨਾਈ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ਼ਾਅ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਬਾਅਦ ਮੁਅੱਜ਼ਨ (ਬਾਂਗੀ)[7] ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਸਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਖੂਹ ਉਪਰ ਫੈਲੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਅੱਜ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮੁਅੱਜ਼ਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਝੁਸਮੁਸੇ ਆ ਕੇ ਰੱਸਾ ਉੱਪਰ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸ ਆਸਣ ਵਿਚ ਜਪ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਵੇਰ ਸਮੇਂ ਮੁਅੱਜ਼ਨ (ਬਾਂਗੀ) ਨੇ ਰੱਸਾ ਉਪਰ ਖਿੱਚ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਤੇ ਆਸਣ ਲਾ ਕੇ ਤਪੁ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਣਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਚਿੱਲਾਹ ਕੱਟਿਆ।[8]

ਆਧੁਨਿਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ 'ਚਿੱਲੇ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੋਬਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਹਨ। ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬੜੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੇ ਆਲਣੇ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ।[9]

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ 'ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ' ਅਤੇ ਵਧਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਲਿਖੀ 'ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤ' (ਬਚਨਾਵਲੀ) ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਹਰਗਿਜ਼ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਲ-ਹੱਕ ਵ ਦੀਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਪੱਸਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ ਉਹ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਰੂਹਾਨੀ ਮੌਜ (ਸ਼ੁਕਰ) ਨਾਲ ਉਤਪੋਤ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ, ਜਿਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਕਿ ਸਾਧਕ ਸੁਧ ਬੁੱਧ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਹਤੁਲ ਕਲੂਬ' ਅਤੇ ਫ਼ਵਾਇਦਸ ਸਾਲਕੀਨ' ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੇ ਉਹ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

---

7. ਮੀਨਾਰ ਜਾਂ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਉੱਚੇ ਚਬੂਤਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁਅੱਜ਼ਨ (ਬਾਂਗੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. ਸੀਅਰੁੱਲਔਲੀਆ : 70
   'ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾ (ਪੰਨਾ 231) ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਿਨੇ ਵੀ ਇਹ ਚਿੱਲਾ ਕੱਟਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਵੇਲੇ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਰਾਤਾਂ ਦਾ' ਚਿੱਲਾਹ-ਇ- ਮਅਕੂਸ' ਕੱਟਿਆ ਸੀ।
   'ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਚਿੱਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ 10 ਸਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ਼ ਹੁਸਾਮੁਦੀਨ ਮਾਣਿਕਪੁਰੀ ਦੀ ਇੱਕ 'ਮਲਫ਼ੂਜ਼' 'ਚ ਇਹ ਸਮਾਂ ਘੱਟਾ ਕੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
9. ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮੂਲ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਲੋਚਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਹੰਨਮ ਦਾ ਭੈਅ ਸੀ। ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਰੱਬ ਦੇ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਪਾਕ ਹਿਰਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦਾ ਉਛਲਦਾ ਸਾਗਰ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਰੱਬ-ਮਸ਼ੂਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਵੱਸਲ) ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖੇ। ਕੋਹਤਵਾਲ, ਹਾਂਸੀ, ਦਿੱਲੀ, ਉਚ ਜਾਂ ਅਜੋਧਨ, ਜਿਥੇ ਵੀ ਆਪ ਰਹੇ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਹੇ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਇਆ[10] ਦਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰੇ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ਾ ਕੱਟਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਲੈ ਆਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਉਡਦੇ ਜਾਂਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਏਨਾ ਘ੍ਰਿਣਤ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧਾ-ਪੀਤਾ ਸੀ, ਉਲਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, "ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਆਦਮੀ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਤੋੜਿਆ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭੋਜਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਚਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਓ! ਫ਼ਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖੋ। ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋੜਣਾ ਜਦੋਂ ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਿਆ। ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਉਹ ਹਾਲੋਂ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੇਟ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਰੋੜ ਚੁਗੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਇਹ ਰੋੜ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ।[11] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਰੋੜ ਸੁਟ ਕੇ ਫ਼ਿਰ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ। ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰ ਭੁਖ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਆਪ ਨੇ ਮੁੜ ਰੋੜ ਚੁਗ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਰੋੜ ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਭਲਾਵਾ ਸਮਝ ਕੇ ਰੋੜ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਤਾਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗਾ ਸਰੀਰਕ ਬੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋੜ ਚੁਗ ਕੇ ਖਾ ਹੀ

---

10. 'ਤਵਾਈ' ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ- 'ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ' ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਇਫ਼ਤਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅੱਧ ਘੁੱਟ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਣਾ (ਗ਼ਿਆਸ-ਉਲ-ਲਗਾਤ : 277)
11. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਸਨਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਕੋਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:- (ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ)
    å°ÔÅâ¶ êÅòé õð õîñ ç Û°Ô éÅñ
    ê¼ð ¯éÅ ìä ÜçÅ Â¶,
    å°ÔÅâ¶¹Ôä¶ î¹¿ÔÇö¼Ú
    ÷ÇÔð ò Á³Çî Ìå ìä ÜçÅ Â¶ Í

ਲਏ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਕੌਤਕ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਜਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਰਕਤ ਭਰੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, **"ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰੋੜਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜ ਕੇ ਚੰਗਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੱਕਰ ਵਰਗੀ ਮਿਠਾਸ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਬਣੋਗੇ।"**[12] ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰਬਾਰ' ਜਾਂ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ' ਕਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਇਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣਾ ਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।[13] ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਯਮ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ[14] ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਹਰ[15] ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਆਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਹੱਜ ਲਈ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚ ਤਕ ਚਲੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੱਜ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਰੀਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਆਪ ਉਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ।[16]

ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 'ਫ਼ਤੂਹ' (ਚੜ੍ਹਾਵਾ) ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭੁਖਿਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਘਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭੁਖੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਟਹਿਲੂਏ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁਰੀਦ ਔਖੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਰੀਦ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਪੀਲੂ ਅਤੇ ਡੇਲੇ[17] ਲਿਆ

12. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 67-68, ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹਥ ਲਿਖਤ) : ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਕਤਾਬ : 164-165; 'ਮਾਅਰਿਜ਼ੁਲ ਵਲਾਇਤ' ਹਥ ਲਿਖਤ।
13. 'ਕੀਮੀਆ-ਇ-ਸਾਅਦਤ' (ਲਖਨਊ 1907 ਈ.) ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀ' ਇਜ਼ਅ-ਉਲ-ਉਲਮ' ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ :75।
14. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 401; ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ 'ਰੋਜ਼ਾ-ਇ-ਦਾਉਦੀ' ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਰੋਜ਼ਾ-ਇ-ਦਾਉਦੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਦਲਵੇਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣੇ ਸੁਖਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾ ਇੱਕ ਸੁਖਾਲੇ ਨੇਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਦਲਵੇਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ) ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਹਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹਿਮਾਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਹਾਂਸੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਜੇ 'ਸ਼ੇਖ਼ ਜੀ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਤਾਂ ਕੇਹਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ।" ਘੱਟ ਘਾਟ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਜਾਣ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹਟਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।" ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ: 64
15. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 386
16 -ਉਹੀ- 407

ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਲਈ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਅਮੀਰੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਖ਼ੁਦਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰਦ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਮੁਬਾਰਕ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਬੋਲ ਅਕਸਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ:

-ਅਰਥ-

ÒÒîË ðÅå ù ÜÅ× õ¶ å¶ðÅ Çòðç õðçÅ Ô
Ççé ò¶ñ¶ ò åËù ÇèÁÅªçÅ ÔÍ
î¶ð¶ Ççñ ç ê¹õÅð, î¶ð í×å ç ç¹ÁÅ! å¶ð ÇîÔð
îË åËù ÇÂôõ õðçÅ Ô, õ¶òñ åËù!
ÇÂ å¯ ò¼è Ô¯ð îË õ õÇÔ õéÅ òÍÓÓ

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਝਰਨਾਹਟ ਭਰਿਆ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਆਪ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਝੁਕਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ:

ÒÒÅâÅ ÜäÅ îðéÅ å¶ð ð÷Å ÇòÚ ÔËÍÓÓ

ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ 'ਮੁਨਾਜਾਤ' (ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ) ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ: ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ;

ÒÒÁËõ¹çÅ! îËñ¯ ó åË¯Çå¿éÚ÷ù
ô¹í êñ, õ¹ô òõå, Ô¿ÞÈÁ å¶ îé ç ôå ùÍÓÓ

***

17. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੰਡਿਆਲੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰ (ਪੀਲੂ, ਡੇਲੇ) ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭੋਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 5

ïÅåðÅò»

ਮੱਧਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਟਨ (ਯਾਤਰਾ) ਕਰਨਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਲਾਭ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਨੁਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਯਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫ਼ਿਰ ਇਹ ਸਾਧਕ ਇਕ ਥਾਂ ਪੱਕਾ ਆਸਣ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕਦੇ ਪਲਾਂ ਸਮੇਂ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੂਫ਼ੀ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਬਿਨ ਅਲੀ ਕਾਸ਼ਾਨੀ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[1] ਸ਼ੈਖ਼ ਉਸਮਾਨ ਹਰਵਾਨੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਈ ਕਈ ਸਾਲ ਰਟਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਪ੍ਰਮਾਣਕ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੂਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਜਮ ਦਾ ਰਟਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਗ਼ਦਾਦ, ਬੁਖ਼ਾਰਾ, ਸਵਿਸਤਾਨ, ਬਾਦਖ਼ਸ਼ਾਂ, ਕਿਰਮਾਨ, ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ[2] ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਦੁੱਦੀਨ ਕਿਰਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਮਜਲਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਜਾਨਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

(1) ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ੍ਰੋਤ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ', 'ਖ਼ੈਰੁਲ-ਮਜਾਲਿਸ', ਅਤੇ 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸਾਂ-ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਰਟਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਟਨ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਮਾਲੀ, ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ, ਅੱਲਾ ਦੀਆਹ ਵਰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰਟਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸ੍ਰੋਤ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਕ ਲਿਖਤਾਂ, ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ।

(2) ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਟਨ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਭਿਆਨਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ, ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਅਤੇ ਉਚੇ ਮੁਨਾਰੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਥੇ ਬੀਆਬਾਨ ਅਤੇ ਖੰਡਰਾਤ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।[3] ਇਥਨੇ ਬਤੂਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਖ਼ਾਰਾ, ਸਮਰਕੰਦ, ਬਲਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰਨਸੋਖੀਆ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੰਡਰਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਸੈਰ-ਸਪਾਟਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰਟਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਵਹੀਰਾਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।[4]

(3) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ਗਾਵਾਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਕੰਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਗਏ ਸਨ।

***

1. ਵੇਖੋ,-ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਹੁਮਾਈ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ-ਮਿਸਬਾਹ-ਉਲ-ਹਿਦਾਇਆ-ਵਾ-ਮਿਫ਼ਤਾਜ਼-ਉਲ-ਕਿਫ਼ਾਇਆ' 263-269,
2. ਰਾਹਤੁੱਲ ਕਲੂਬ (ਹਥ ਲਿਖਤ), ਰਾਹਤੁੱਲ-ਮੁਜ਼ੀਬਿਨ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ), ਅਸਰਾਰੁੱਲ ਔਲੀਆ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ),
   ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਬੁੱਲ ਫਜ਼ਲ (ਆਈਨੇ-ਅਕਬਰੀ), ਜਮਾਲੀ (ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਿਫੀਨ : 48) ਅਤੇ ਗੌਥੀ (ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਅਖਬਾਰ-ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਟਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
3. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਅਰਬਜ਼ : 482-83-ਪੀ.ਕੇ. ਹਿੱਤੀ,
4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜਿਹੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪਾਸ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਕ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ': 73; 'ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 165;

ਅਧਿਆਇ—6

ôËõ øðÆç ÜÆ Ô»ÃÆ ÇòÙ

ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹਾਂਸੀ ਹੈ।[1] ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮਸਊਦ ਨੇ 1036 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ[2] । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੌਹਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਾਪਸ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ।[3] ਤਰੇਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਅਦ ਗ਼ੌਰ ਦੇ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਹਾਂਸੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅਧੀਨ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ।[4] ਲੇਕਿਨ 1192 ਈ: ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਖੀ ਜਤਵਾਨ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਐਬਕ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁੱਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਸਣ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਾਂਸੀ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਕੁਦਰਤ ਰੱਬ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ।[5]

ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵਕਤਾ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ;[6] ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਆਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਸਤਰ ਅਧਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਕ ਹਸਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਦੈਵੀ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : "ਐ ਮੁਸਲਮਾਨੋ! ਆਹ ਵੇਖੋ! ਸੱਚੇ ਸੁਖਨਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ।" ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਤਸੁਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਫ਼ਿਰ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵਡਿਆਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਡਿਆਇਆ ਸੀ।[7]

ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ।[8] ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿਨ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਰਹੇ

1. ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (1) : 234
2. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਅੱਲ-ਇ ਸੁਬਕਤਗੀਨ : 664
3. ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਆਸੀ (ਹਾਂਸੀ) ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ 1224/ 1167 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਟਿਕਾਣੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
   ਵੇਖੋ—'ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਆਰੀ, ✓*9 : 17-18 :
4. ਤੱਬਕਾਤ-ਇ-ਨਾਸਿਰੀ :120
5. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 62

ਸਨ।[9] ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਗ਼ਾਲਬਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹੀ ਜਾਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਇਥੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

***

6. ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰੁਦੀਨ ਤੁਰਕ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦਿਹੁੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ 'ਡੰਗ' ਸੀ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰੁਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 74)। ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸੋਨਾ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ (ਅਖਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ : 74)। ਨੂਰੁ ਤੁਰਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ 'ਉਲਮ' ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਿਨਹਾਜ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮਿਨਹਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਰ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ (ਤੱਬਕਾਤ-ਇ-ਨਜ਼ੀਰੀ : 189-90)। ਰਜ਼ੀਆ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹਨਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਫਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁੰਨੀ ਉਲਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ੀਫੀ ਤੇ ਮੁਰਜੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

   ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਂ ਦੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਬਲਰਾਮੀ ਤੇ ਇਮਾਮ ਨਾਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦ ਉਪਰੋਂ ਪੱਥਰ ਵਰਸਾਏ। (ਤਬੱਕਾਤ-ਇ-ਨਾਸਿਰੀ: 189, 90)

   ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਨਹਾਜ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰੁੱ-ਦੀਨ-ਤੁਰਕ ਦਾ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਨਹਾਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ, ਕਿ ਉਹ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਹ 'ਚੋਂ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਹਨ:-

   1. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਖਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਵਿਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ () ਵੇਖੋ- ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ 189
   2 ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਮੁਹਾਦਿਥ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਹ ਦਾ "ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ" ਦੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ।
   3 ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਤਜ਼ਕਰੇ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ।
   4 ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਅੱਬਾਸਿਦ ਕਾਲੀਫ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਐਲਾਨੀਆ ਨੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਜਾਵੇ।
   5 ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੁੰਨੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ੀਦਾਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇ।
   6 ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੱਕੇ ਵਰਗੇ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੱਲਾਜ਼ੀਦਾਹ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ।

7 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 199-200

8 ਜਮਾਲੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ 'ਖ਼ਿਰਕਾ' ਮਿਲਿਆ ਸੀ (ਪੰਨਾ 33)।

9 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 178

ਅਧਿਆਇ 7

ÇÚôåÆ ÇÃñÇÃñ¶ ç¶ î¹ÖÆ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਹਾਂਸੀ ਜਾਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਜਾਨਣਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਮੌਲਾਨਾ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ! ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਹਾਂਸੀ ਜਾਣਾ ਹੈ।" "ਜਿਵੇਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ" ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੇ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਮੁਬਾਰਕ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ : "ਜਾਓ! ਅੱਲਾ ਪਾਕ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਵਫ਼ਾਤ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ।"[1] ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਇਲਹਾਮ ਵਾਸਤੇ 'ਫ਼ਾਤਿਹਾ' ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਾਜ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣਾ ਆਸਾ ਤੇ ਮੁਸੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਰਕਾ, ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਖੜਾਵਾਂ[2] ਛੱਡ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ **"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਹੋ"** ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੁੜ ਗਏ।

ਖ਼ਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਬਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਕ ਵਚਨ ਹੀ ਸ਼ਰਾਅ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿਨ ਦਾ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਓਧਰ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਹਰਕਾਰੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਤਾਜ-ਪੋਸ਼ੀ (ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ) ਦੀਆਂ

1. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 73
2. ਖ਼ਿਰਕਾ, ਦਸਤਾਰ, ਆਸਾ ਅਤੇ ਖੜਾਵਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਸੂਫ਼ੀ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਵਲੋਂ ਸਰੀਰਕ ਚੋਲਾ ਤਿਆਗਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਉਸ ਉਤਮ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੁਰੀਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਦੀ-ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੌਂਪੀਆਂ। ਆਪ ਨੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬਾ ਦੇਣੀਆਂ। ਖੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 287

ਵਸਤਾਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਰਕਾਤਾਂ (Genuflexions) ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਬਾਅਦ ਖ਼ਿਰਕਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਰੀਰਕ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਚੁਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਣ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਗਏ।[3]

ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਤ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਸੱਮਰੱਥਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।[4]

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੌਚਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਇਥੇ ਹਾਂਸੀ ਵਰਗੀ ਇਕੱਲ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਮਿਲਣਾ ਕਠਨ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੱਦੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਕਾਰਥ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।[5] ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ;

ਸਰਹੰਗਾ[6] ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਵਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਾਹਰ ਆਏ[7] ਤਾਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਰਹੰਗਾ ਧਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਸਰਹੰਗੇ ਨੇ ਬੜੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਟਕੋਰੇ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਆਪ ਤਕ ਰਸਾਈ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ।" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹਾਂਸੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੁਨੇਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਸਭ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰੋਸਾਇਆ ਸੀ, ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਪੈਣ ਦਾ ਕੀ ਰਾਜ਼ ਹੈ? ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ "ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂ, ਮੇਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਰਹਿਮਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।"[8]

3 ਫਵਾਇਦੁੱਲ ਫੁਵਾਦ : 187-88; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 72-73

4. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 89; 5. ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 33

6. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 188; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 73 ਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਸਾਰੰਗੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਮਾਲੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਇਉਦੀਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਜਜ਼ੂਬ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਉਸਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੰਗ ਕੈਪ (ਰਾਵਰਟੀ: 103) ਜਾਂ ਮਾਲ-ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਿੰਦਾ ਸੀ (ਬਰਨੀ: 288)

7. ਜਮਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਮਾਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਸਨ (ਸੀਅਰੁੱਲ ਆਰਫੀਨ : 73)

8. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 73;

ਸਰਹੰਗਾ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਫੌਰੀ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਚਿਰ ਸਦੀਵੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜ਼ਾ ਠਹਿਰਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਡੂੰਘੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਲਤਮਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਰਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਪ-ਤੇਜ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਤੋਰ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਰਾਇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਤੁਰਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਲਬਧ ਉਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਾਲਬਧ ਨਾਲ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮਿੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੂਫ਼ ਰੱਖਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦੁਰੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੂੰ ਮਲਿਕ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਖਰੀਤਦਾਰ (ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ) ਨਾਲ ਗੂੜੀ ਨੇੜਤਾ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਮਲਿਕ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਉਸਾਰ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਧ ਚੁਕੇ ਕਪਟੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।[9] ਐਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਲਿਕ ਜੀ ਘਪਲੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਮਲਿਕ ਜੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ: "ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸੇਵਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਉਤੇ ਘਪਲੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰਮੰਦ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹਾਂ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਦੁਆ ਕਰੋ।" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਗੋਂ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ : "ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਦੱਸੀ ਸ਼ਰਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਾਡੇ ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਹਾਈਉਦੀਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਚਲਾਉਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜ਼ਾ ਕੇ ਆਸਣ ਲਾਉਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।"[10]

ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ।

***

9. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮਤਵੱਕਲ ਨੇ ਇਕ ਤੁਰਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਇਮਾਮਤ 'ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ' ਉਹ ਇਕ ਸੱਚਾ ਮੁਤਵੱਕਲ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ 'ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ' ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ। ਉਹ ਅਸੂਲਪ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਅਮੀਰ ਤੁਰਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਜੀਤਲ ਖਰਚ ਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਹੀ ਹਟਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

10. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 79; ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 188

ਅਧਿਆਇ 8

ôËõ øðÆç ÜÆ çÅ ÁÜ¯èé ÇòÖ¶ ÜÆòé-A

ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਥਾਪਣ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਆਪ ਸਦਾ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਂਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਜਿਥੇ ਆਪ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਘਨ ਦਿਹੁੰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਪਾਏ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹਾਂਸੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਹਤਵਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਆਪ ਅਜੋਧਨ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ।[1]

ਅਜੋਧਨ (ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਕਪਟਨ)[2] ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਸਬਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਯੌਧੇਅ (ਹੁਣ ਜੋਹੀਆਸ) ਨਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।[3] ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪੱਤਣ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵੀ ਸੀ।[4] ਇਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਰੇਤਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਸੱਪ ਤੇ ਹੋਰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਬਹੁਤ ਸਨ।[5] ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸੱਪ ਨੇ ਡੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਨੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਘਟੀਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲ ਰਹੇ ਸਨ।[6] ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ ਵਹਿਮੀ-ਭਰਮੀ[8] ਅਤੇ ਬਦ-ਮਿਜ਼ਾਜ ਲੋਕ[7] ਸਨ। ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਦਿਹੁੰ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਇਕ ਝੁੰਡ ਹੇਠ ਆਪਣਾ ਆਸਣ ਲਗਾ ਲਿਆ।[9] ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਨਿਰਵਿਘਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਇਕਾਂਤ (ਉਜਲਤ) ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਰੌਣਕ (ਸ਼ੁਹਬਤ) ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।

---

1. ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ 16 ਸਾਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਪੋਟ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤਕ 24 ਸਾਲ ਇਥੇ ਰਹੇ ਸਨ (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 63)।
2. ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਂ 'ਪਾਕਪਟਨ' (ਪਵਿਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਤਣ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਕ ਪੁਰਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ: 'ਦੀ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' 10:532 (1886) - ਡਬਲਯੂ. ਡਬਲਯੂ. ਹੰਟਰ। ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਕੁਨਿੰਘਮ ਰਚਿਤ 'ਐਨਸ਼ੀਐਂਟ ਜਾਗਰਫ਼ੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' : 250-51;
3. ਦੀ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਨਵੀਂ ਛਾਪ 1908) ਜਿਲਦ 19:332-333;
4. ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 163; 5. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 180-18
6. ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 168
7. ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ਼ : 188; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 33 ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ: 51, ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਏ-ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)
8. ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 168; ਕਈ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
9. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 89; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ: 33

ਆਪ ਦਾ ਦਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ: "ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਆਓ ਤਾਂ ਕਿ ਸਭ ਨਾਲ ਵਚਨ-ਵਿਲਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।"[10]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਅਜੋਧਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਨੂੰ ਕੋਹਤਵਾਲ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਕੋਹਤਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਕੇ ਅਜੋਧਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕੂਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਥੇ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਇਧਰ ਓਧਰ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਬੜੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ (ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ) ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਮ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਉਸ (ਕੂਲ) ਉਜਾੜ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਮੁੜ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸ ਨਜ਼ਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਆਸ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਤ ਜਾਨਣ ਲਈ ਇਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। "ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਹਨ" ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਹੱਡੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਇਕ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਸਫ਼ ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਜਦੋਂ ਪੋਟਲੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ।[11]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਉਠਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਤਪ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਲਮਾ-ਇ-ਜ਼ਾਹਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਈਰਖਾ ਹੋਈ।

ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੈਖ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਚੁਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ, ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦਾ ਬੜੇ ਤਹੱਮਲ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਜ਼ੀ

---

10. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 68; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ :34
11. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 122-123; ਅਖਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ : 287-88 ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)
12. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 96; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ: 43

ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਤਹੱਮਲ ਨੂੰ ਭੜਕਾਹਟ ਵਿਚ ਨਾ ਬਦਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫ਼ਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ: "ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਨੱਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ?" ਉਲਾਮਾ ਨੇ ਇਸ ਅਧੂਰੀ ਰਪੋਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਇ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗੋਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ : "ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦਿਓ।" ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ: "ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਮੁਜਤਾਹਿਦ ਉਂਗਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ।[12] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਜੋਧਨ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਸ ਧਿੱਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾੜੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹਤਿਆਰੇ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚ ਲਈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਇਹ ਸਾਖੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ:

"ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਬਾਅਦ ਸੱਜਦੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ.....ਆਪ ਅਕਸਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜਦੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸਿਰ ਨਿਵਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਪੋਸਤੀਨ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਥੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਹੋਇਆ-ਇਕ ਆਦਮੀ ਅਚਾਨਕ ਆ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਜਦੇ ਦੀ ਉਸੇ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪੋਸਤੀਨ ਹਟਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ :'ਇਥੇ ਕੋਈ ਹੈ'। 'ਹਜ਼ੂਰ! ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ' ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, "ਇਹ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਆਇਆ ਹੈ, "ਮੱਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਤੇ ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਤੁਰਕ ਹੈ।" ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਹਜ਼ੂਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ।" ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, "ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਜੰਜੀਰ ਬੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਮੁੜ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੈ।" ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, "ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੈ।" ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਨੱਤੀਆਂ ਹਨ।" ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਬਦਲਦੇ ਜ਼ਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵੇ।" ਉਹ ਆਦਮੀ ਹਰਨ ਹੋ ਗਿਆ।[13]

ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਬਾਅਦ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖ਼ਲਾਸੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।" ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦੋਖੀ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।[14]

13 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 153; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਛੁਰਾ ਛੁਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (34-35)। ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਕਾਤਿਲ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲੰਦਰ (:35) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਤੁਰਕ ਸੀ (: 154)।

ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਕਾਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਗਵਰਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਬੜੀ ਉਦਾਸੀ, ਦਿਲਗੀਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕੋ ਇਕ ਫਲ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਸਾਡੇ ਮਗਰ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੋਟਾ (ਆਸਾ) ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸੇ ਵਕਤ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਪੇਟ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਲ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ 'ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਲੈ ਚਲੋ।" ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।[15]

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਿੱਤਰ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਵਾਲੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤੰਗੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। 'ਫ਼ਤੂਹ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਰੂਹਾਨੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਔਕੜ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

***

14 ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ : 'ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ।' (ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 34)

15 ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 182

अधिआइ 9

ਅਧਿਆਇ 9

ôËõ øðÆç ÜÆ çÅ ÁÜ¯èé ÇòÖ¶ ÜÆòé-B

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅਜੋਧਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੱਖ-ਕਾਨਿਆਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ-ਲੱਕੜ ਦੀ ਬਣੀ ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਹਰ ਵਕਤ ਅੱਲਾ ਪਾਕ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਪੰਧ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸੁਣਦੇ । ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਰੀਬੀ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਪਾਪ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜਗੀਰ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਘਰ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕੱਚਾ ਘਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।[1] ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ : "ਮਸਊਦ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਨਹੀਂ ਚਿਣੇਗਾ।"[2]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੀਵੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਨੇ 'ਸੀਅਰੁਲ-ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : 'ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੀਵੀਆਂ ਸਨ।'[3] 'ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ' ਵਿਚ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਬੀਵੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ।[4]

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸਭ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੇ ਸਨ।[5] ਆਖ਼ਰ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫ਼ਤੂਹ (ਚੜ੍ਹਾਵਾ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਸਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਨੀ : "ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਬੀਵੀ ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਭੁੱਖੀ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ[6] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਇਧਰੋਂ ਹਵਾ ਆਈ ਓਧਰ ਲੰਘ ਗਈ ਵਾਂਗ ਸੀ।

---

1 ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 34; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 550
2 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 90
3 -ਉਹੀ- : 66
4 ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 89
5 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 194

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਬੀਵੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ! ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਰੱਬੀ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਭੈੜੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਮਸਊਦ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਬੰਨ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁਟ ਆਓ।"[7] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਸਰਾ ਸਰ ਗ਼ਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਸਰਿਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰੇਲੂ ਔਕੜਾਂ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿਦਕ ਕਦੇ ਵੀ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।[8]

ਇਕ ਵਾਰ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਟਿਆਲੀ[9] ਦੇ ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵਲੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ 'ਅੱਸਲਾਮ-ਲੈਕਮ' ਬੁਲਾਈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਸ ਵਕਤ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਲੀਨ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਗਏ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?" ਯਾਤਰੂ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ (ਅੱਸਲਾਮ ਲੈਕਮ) ਭੇਜਿਆ ਹੈ।"[10]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਵੇਪਰਵਾਹ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਲਾਉਦੀਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਚਾਰਪਾਈ ਦੀ ਬਾਹੀ ਫੜ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਥੋੜੀ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਚਾਰਪਾਈ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੁਜ਼ੂ ਕਰਕੇ ਨਮਾਜ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਮਾਜ਼ੀ ਮੁਸੱਲੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖੇਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਜਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਇਸਾਅ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਦਿਲ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।[11] ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜੀਅ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ-ਧੀਆਂ 'ਤੇ ਪੋਤੇ ਪੋਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ

---

6 ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 89; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 66-67;
7 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 67; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 52;
8 ਪ੍ਰੋ: ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਇਸਦੀ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।
9 ਈਟਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ (ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ, ਜਿਲਦ 35 ਕਲਕੱਤਾ) ਇਸ ਨੂੰ ਕਨੌਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਖੁਸਰੋ-ਦੀਬਾਚਾ ਗ਼ੁੱਰਤੁਲ ਕਮਾਲ)।
10 ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 223; ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ : 160; ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ 'ਚ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਜੋਧਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਾ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ।[12]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਲਿਬਾਸ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਸਾਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਤਨ ਨੂੰ ਕੱਜ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਅਧਰਾਣੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨ।[13] ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਵਸਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।[14] ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਅਧਰਾਣੇ ਹੀ ਸਨ[15] ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਬਸਤਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[16]

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬਿਸਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਲੋਈ ਸੀ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਵਿਛਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਰਾਤ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਢਿੱਲੀ ਉਣੀ ਹੋਈ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਵਿਛਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਈ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਪੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਪੈਂਦ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਨੰਗਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਂਦ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੁਕਾਹ (ਕੰਬਲ) ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ। ਉਪਰ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਲੋਈ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਸਿਰਹਾਣਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਆਸੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਚੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[17]

11 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 194; ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਇਸਾਅ ਇਸ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣ ਦੇ!'

12 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 147 ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪੋਤਰਾ, ਮੁਹੰਮਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ (ਉਹ ਗੁਆਂਡ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ)। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਚੁਗ਼ਲੀ ਜਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਮੁਹੰਮਦ ਮਮਨ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈਂ ? ਮਮਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਹਜ਼ੂਰ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਘਟ ਘਟ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਗੱਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, "ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ" ਮਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਸਤਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 17-8)

13. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 63

14 -ਉਹੀ- : 62

15 ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਉਨਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਹੁਤ ਅਧਰਾਣੇ ਸਨ। ਸਭਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਭੇਟਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨ ਲਈ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਲਾਹ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜੋ ਸੁਖ-ਚੈਨ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਰਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 62; ਹੋਰ ਵੇਖੋ : ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 51;

16. ਸਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਾਰ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ-ਇਕ ਪਹਿਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਕ ਧੋਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਦਾਗ਼ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ

ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਰੋਜ਼ੇ ਬਹੁਤ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[18] ਸਹਰ ਦੇ ਵਕਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।[19] ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਵੀ ਥਕਾਵਟ ਜਾਂ ਬੇਆਰਾਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਫ਼ਤਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ (ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਬਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਮੇਵੇ (ਮੁਨੱਕੇ) ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸ਼ਰਬਤ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੀ ਨਾਲ ਚੋਪੜੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[20] ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਉਹ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਟੁਕੜਾ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[21] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਅਲਪ ਆਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਪਿਆਲਾ, ਕੁਝ ਸੁਕੀਆਂ ਦਾਖਾਂ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਰਾ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਤ-ਕ੍ਰਮ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਪ ਤਪ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨਿੱਤ-ਕ੍ਰਮ (ਜ਼ਾਬਤਾ) ਦੀ ਬੜੇ ਨੇਮ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।[22] ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਬਾਅਦ ਦੋ ਘੰਟੇ ਸੱਜਦਾ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਨੇਮ ਸੀ।[23] ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਬੰਦਗੀ ਸਮੇਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖਿੜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਪਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਆਪ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸੱਜਦੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।[24] ਜ਼ੁਹਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।[25] ਆਪ ਹਰ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਆਰਾਮ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ: "ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਸਵਾਲੀ ਦਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।" ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ। ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹਰ ਰਾਤ ਇਫ਼ਤਾਰ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਜਾਂ ਮੌਲਾਨਾ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਦਿਨ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਕਰਦੇ

ਚੌਥੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ ; 151 ਮਾਅਰਿਜ਼ੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)

17. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 51-52; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 65 ਅਖਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 51;

18. ਸੀਅਰੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ 184 ; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ; 64

19. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 386-ਸਹਰ-ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਭੋਜਨ ਜਿਹੜਾ ਦਿਨ ਚੜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੱਕ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

20. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ 51: ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 65: ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ : 51

21. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 386

22. -ਉਹੀ-

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਪੋਟ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇਮ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ (386)

23. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 152 24. -ਉਹੀ-203

25. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 442

ਆਪ ਨੂੰ ਜਮਾਇਤੇ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਨ।[26]

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾਦਾਰ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸ਼ਾਕ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਸ ਭਾਂਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਸ ਸੇਵਕ ਵੀ ਰਲ ਕੇ ਏਨੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।[27] ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣਾ ਹੁਜਰਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।[28] ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੌਲਾਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ : 'ਮੁਰੀਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।'[29]

ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਟਹਿਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਸਵਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਵੁਜ਼ੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ।[30]

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਵਸਤਰ ਵੀ ਧੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਸਤਰ ਧੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਨਦੀ ਤੇ ਜ਼ਾ ਕੇ ਧੋ ਲਿਆਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਧੋ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਕੰਮ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਸਤਰ ਧੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੁਜ਼ੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਸਤਰ ਧੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੁਜ਼ੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਬਸਤਰ ਧੋ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਫ਼ਿਰ ਬਸਤਰ ਧੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹੁਣ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀ ਕੁਤਾਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਸਤਰ ਪਾ ਕੇ ਸੁਕਾਏ ਹਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਜ਼ਕ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਮੌਸੋਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।[31]

ਇਸਾਅ ਨਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ 'ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[32]

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਕ (ਗ਼ੁਲਾਮ) ਅਲਾ ਮੁਬਾਰਕ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[33] ਐਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

26. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 160
27. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 177
28. ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 224
29. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 231
30. ਇੱਕ ਵਾਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ਕ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੋਬਾਰਾ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 86;
31. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 86;   32. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 194

ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਸਨ।[34] ਇਕ ਵਾਰ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਜ਼ਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰੋ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਸਦ ਲੈ ਕੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਪਾਸ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨੇ 'ਚ ਆਣ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਕੁਝ ਪਲ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ੁਰਮਾਉਣ ਲਗੇ, "ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕੋਈ ਮੋੜਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਿਛੇ ਖੜੇ ਦੋਸਤ ਅਲੀ ਬਿਹਾਰੀ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਹਜ਼ੂਰ ਅਸੀਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਜੀਵ ਹਾਂ, ਆਪ ਪਰਿਪੂਰਨ ਹੋ। ਅਸਾਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਇਕ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਕੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ?" ਜਦ ਅਲੀ ਬਿਹਾਰੀ ਦੇ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹੇ ਇਹ ਬੋਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਜ਼ਰਾ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, "ਮੈਂ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।[35]" ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ 'ਆਸਾ' ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, "ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ, ਇਸ਼ਾਕ ਨਾਲ ਜ਼ਾ ਕੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰ ਦੁਆਵਾਂ ਕਰੋ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ-ਸਲਾਮਤੀ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਮੋੜ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਦੁਆ (ਬੰਦਗੀ) ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ।[36]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜਾਦੂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ

ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਵੀ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੈਰਾਨ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਮ ਵਰ ਹਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਕੀਮਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਅਤੇ ਕਰੂਰੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਕ ਰਾਤ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜਾਨ ਇਕ ਜਾਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹਨ।" ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਇਹ ਭੈੜਾ ਕਰਮ ਕਿਸ ਦਾ ਕਾਰਾ ਹੈ।" "ਇਹ ਜਾਦੂਗਰ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਾਰਾ

33. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 172
35. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 52
36. -ਉਹੀ-59.

ਹੈ," ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜਾਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਹਾਬ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਬਿਮਾਰ ਪਏ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਲਮਾ ਹਿਫ਼ਜ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਦੂਗਰ ਸ਼ਿਹਾਬ ਦੀ ਕਬਰ ਕੋਲ ਜ਼ਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਹਾਬ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਦੂਗਰ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕਬਰ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਫਰੋਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪੁਤਲਾ ਹੱਥ ਲਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਵਾਲ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚ ਮੇਖਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਇਹ ਪੁਤਲਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਲੈ ਆਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚੋਂ ਮੇਖਾਂ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਵਾਲ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਧਰ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚੋਂ ਮੇਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਧਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਆਈ ਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਪੁਤਲੇ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ[37] ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਸ਼ਿਹਾਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ :, "ਇਹ ਆਦਮੀ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਪ ਆਗਿਆ ਦਿਓ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ : "ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ੁਕਰ (ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਹੋਣ) ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿਮਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"[38]

ਔਖੇ ਦਿਹਾੜੇ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਫ਼ਤਾਰ (ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲਣ) ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਪਾਸ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਰੱਜਵਾਂ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾਅ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਇਕ ਅਸ਼ਰਫ਼ੀ (ਸੁਲਤਾਨੀ) ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਸ ਆਖ਼ਰੀ ਅਸ਼ਰਫ਼ੀ ਸੀ।[39] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਹੋਈ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਭੁਖਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸਨ ? ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

37. 'ਜਵਾਮਾਉਲ ਕਿਲਮ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।(139)

38. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 178; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 39-40;

39. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 66

ਅਧਿਆਇ-10

ôËõ øðÆç ÜÆ çÅ ÁÜ¯èé ÇÚÖ¶ ÜÆòé-C

ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ

ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਰੱਕਤ, ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਿਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ, ਝੋਰਿਆਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਕਠਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਅਮਲੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨਸਾਨੀ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਪਛਤਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਅਸਲ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਇਹ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਉਹ ਵੱਡਾ ਘਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਆਸਣ ਲਗਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਆਤਮਕ ਪੰਧ ਦੇ ਖੋਜੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ:

ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ-ਸ਼ੈਖ਼, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨਿਨ ਮੁਰੀਦ ਜੋ ਕਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ।[1] ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।[2] ਉਸ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵੈਰਾਗਮਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਕਸਰ ਨੀਰ ਵਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਜਦਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲੋਈ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[3]

ਕਿਰਮਾਨ ਦਾ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ **ਸਯੱਦ ਮਹਿਮੂਦ ਕਿਰਮਾਨੀ**[4]— ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

1. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 170
2. -ਉਹੀ- 170-171
3. -ਉਹੀ-172

ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ **ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ** ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਮੀਰ-ਇ-ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦਇਆ ਧਰਮ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਏਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਚਾਓ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭੈਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ ਜਾਨ! ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।" "ਮੌਲਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਭੈਣ! ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਵਗਣਾ ਮੇਰੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।"[5] ਇਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਤੇ ਪਾਕ ਦਿਲ ਔਰਤ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਅਧਰਾਣੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਚਾਦਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਸਿਲਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।[6]

ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ-ਬਦਾਯੂੰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਲਮੀ ਇਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉਪਜ-ਉਹ ਬਹੁਤ 'ਹੋਣਹਾਰ' ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਕੇ ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਦ ਆਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਉਣ ਆਏ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਚਾਰਪਾਈ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਪਾਰ ਮਿਹਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਯਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਮ-ਜਮਾਤੀ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ।[7] ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ-**ਹਮੀਦ**। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਮਾਲਿਕ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।[8] ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗ਼ੈਬੀ ਸੂਰਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸੂਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਮੀਦ ਤੂੰ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਉਂ ਖੜਾ ਹੈਂ?" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਸੂਰਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਜਦ ਉਸ ਸੂਰਤ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋਵਾਂ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ ਜੋ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤਲਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ?" ਤਦ ਉਸ ਸੂਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈਂ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੈ- ਤੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਹੈਂ, ਉਹ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈ-ਤੂੰ ਪਵਿਤਰ

4. ਉਹ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ।
5. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 171
6. -ਉਹੀ-115
7. -ਉਹੀ-239
8. ਤੁਗਰਲ਼, ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ ਦਾ ਤੁਰਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ਰਾਖ਼ਦਿਲੀ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਚੁਸਤੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਖਨੌਤੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਗਥਿਦੁੱਦੀਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵੇਖੋ :- ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ : 90-92

ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪੀ ਹੈ।" ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।[9] ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ **ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲ ਹੰਸਵੀ** ਨਾਲ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ-ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਧਨਾਢ ਖ਼ਤੀਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਰੋਜ਼ੇ ਉਸ ਦਾ ਨੇਮ ਹਨ। ਉਹ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ[10] ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖ਼ੂਬ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।[11]

ਇਹ **ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ** ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਥਾਓਂ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ-ਪਰ ਉਹ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੁੱਟਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੈਲੇ ਕੁਚੈਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛ ਹੀ ਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਉਹੀ ਸੁਆਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ, "ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਦਾ ਵਿਹਲ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ।" ਮੌਲਾਨਾ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਅਵੱਸਥਾ ਵੇਖ ਕੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।[12]

ਨਸੀਰ-ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਜੋਗੀ ਤੋਂ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਦਵਾਈ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁਛਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਆਇਆਂ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਰਈਉਦੀਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਵਾਹੀਦੁੱਦੀਨ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਲਏ ਸਨ।[13]

'ਇਹ ਹੈ **ਸਾਬਕਾ ਮੁਨਸ਼ੀ** ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਹੁੰ ਬੰਦਗੀ 'ਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਟਿਕ ਗਿਆ ਸੀ।[14]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀ, ਸਰਕਾਰੀ, ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।[15]

ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੰਸਵੀ

9. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 204 ; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 54-55
10. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 42;
11. ਵੇਖੋ ਅਧਿਆਇ 12
12. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 244
13. -ਉਹੀ-238
14. ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 147
15. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕਰੀਰ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਡੇਲੇ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਹੁਸਾਮੁੱਦੀਨ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਬਰਤਣ ਧੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।[16] ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਲਈ ਪੰਗਤ ਲਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ,[17] "ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹ ਦਿਨ ਈਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।"

ਜਦੋਂ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਭੋਜਨ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੰਬੀਲ (ਕਾਸਾ)[18] ਦੇ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਜ਼ੰਬੀਲ ਘੁਮਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਲੂਣ ਉਧਾਰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[19]

ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਇਸ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਡੇਲੇ ਉਬਾਲਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲੂਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਪੰਨਸਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਲੂਣ ਉਧਾਰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਭੋਜਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅੱਗੇ ਧਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਕਿਉਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਕੀ ਰੱਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਕੀ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਹੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲ, ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਸਾਮੁਦੀਨ ਨੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਲੱਕੜਾਂ, ਡੇਲੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਬਾਲ ਕੇ ਬੜੀ ਸੁੱਚਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅੱਗੇ ਧਰਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੁਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੋ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਲੂਣ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਤਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ;

"ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਧਾਰ ਵਸਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਧਾਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਭੋਜਨ ਵਾਲੀ ਉਹ ਥਾਲੀ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜ਼ਾ ਕੇ ਸੁਟ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।[20]

16. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 74; ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 188
ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 86-209: ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 61-62
17. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 150
18. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 150; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 66 ;
19. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 66 ; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 62
20. —ਉਹੀ—

ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਸਮੇਂ ਥੱਲੇ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕੋਰਾ (ਕੱਪੜਾ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭੋਜਨ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[21]

ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।[22] ਇਥੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਿਆਸੀ, ਸਿਪਾਹੀ, ਹਿੰਦੂ, ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਕਲੰਦਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਆਏ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕਰਦੇ।[23] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਯਾਤਰੂ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਲੈ ਕੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅੱਗੇ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਇਥੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

(1) ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪਛਤਾਪ ਕਰਨ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਈ। ਉਹ ਔਰਤ ਨੇਕ ਅਖ਼ਲਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਆਣ ਬਣਿਆ ਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕੋ ਗੱਡੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਨ ਲੁਭਾਉਣ ਦਾ ਸੌਖਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਔਰਤ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਜ਼ਨ (VISION) ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚਪੇੜ ਜੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਜ਼ਾ ਰਹੇ ਹੋ ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਠਠੰਬਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵਾਟ ਉਸ ਔਰਤ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤਕ ਵੀ ਨਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬਚਾਇਆ ਹੈ।"[24] ....ਫਿਰ ਇਸ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਿਆ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2) ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਮਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰੂਪੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ[25] ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ "ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਇਸ

21. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 55
22. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 74; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ :64;
23. -ਉਹੀ-ਉਹੀ-65
24. -ਉਹੀ-219-220;-ਉਹੀ-85
25. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ (147) ਤੇ

ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਦੁਖੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿਓ।[26]

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਿਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਖ਼ਾਤਰ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਵੇਂ।" ਮਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਬੜੀ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਬਚਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।[27]

(3) ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਮਸ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਕ ਕਸੀਦਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਕਸੀਦਾ ਸੁਣਨ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਸ਼ਮਸ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਰਥਕ ਔਕੜਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੰਡਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਮਸ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਜੀਤਲ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੇ ਜੋ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਦੁਆ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਬੁਗਰਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੁਬੀਰ (ਮੁਣਸ਼ੀ) ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ।[28]

(4) ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਚੱਜ ਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੰਡਾ ਬੇਅਦਬ ਅਤੇ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਤਲਖ਼ੀ ਨਾਲ ਉਚੀ ਉਚੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਵੀ ਬਾਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸੁਣ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਪੇੜ ਜੜ ਦਿੱਤੀ। ਮੁੰਡਾ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੜਕ ਪਿਆ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਉਪਰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਧਨ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਏ।[29]

(5) ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਰਾਤ 'ਸੂਰਾ-ਇ-ਜੁੱਮਾ'

---

26. ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 38
27. -ਉਹੀ- 38-39; ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 147 ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਵੇਖੋ -ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 236-38
28. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 127; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 54
29 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 160
30. -ਉਹੀ-57

ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।[30]

(6) ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਬਸਤਰ ਬਹੁਤ ਅਧਰਾਣੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਖੜਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਕੰਘਾ ਮੰਗ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਘਾ ਡੱਬੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁਸੱਲੇ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੰਘਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋਈ ਮੰਗ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੁਣ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਕੰਘਾ ਦੇ ਦਿਓ। ਰੱਬ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ!" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਥੋਂ ਜਾਓ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰੋ! ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।"[31]

(7) ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਕਲੰਦਰ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸੱਲੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੁਜਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲੰਦਰ ਥੈਲੇ ਵਿਚੋਂ ਭੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਘੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸੱਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਦਾਗ਼ ਪੈ ਗਏ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਮੁਸੱਲਾ ਪਲੀਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਲੰਦਰ ਭਾਰੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਕਲੰਦਰ ਆਪਣਾ ਕਚਕੌਲ (ਠੂਠਾ) ਮੌਲਾਨਾ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਮਾਰਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ। ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਕਰਦੇ।" ਅੱਗੋਂ ਕਲੰਦਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।" ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਧ ਤੇ ਮਾਰ ਦਿਓ।" ਕਲੰਦਰ ਨੇ ਕਚਕੌਲ (ਠੂਠਾ) ਕੰਧ ਤੇ ਵਗਾਹ ਕੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਕਰ ਲਿਆ।[32] ਕੰਧ ਡਿਗ ਪਈ।

ਤਵੀਤ ਲੈਣ ਲਈ ਭੀੜਾਂ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤਵੀਤ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।[33] ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਵੀਤ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ?

---

31. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 202; ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ।
32. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 130-131;
33. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 200; ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਵੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਵੀਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਜੋਧਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਗਵਾਂਢੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਤਵੀਤ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਵਲੋਂ ਤਵੀਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਤਵੀਤ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇੱਕ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ **ÒÒÁ½ñÅ Ô ðÅ÷ Ôðé òÅñÅ ÔË, Á½ñÅ Ôð åð· çÁ çÅå ç¶ä òÅñÅ ÔË, Á½ñÅ Ô °¡ÚÅ ÔËÍÓÓ** ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਾਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਛੁਹਿਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 62)
34. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ : 200

ਆਪ ਦਾ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ? ਕੀ ਮੈਂ ਤਵੀਤ ਤਿਆਰ ਕਰਦਿਆ ਕਰਾਂ।"[34] ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ : "ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਵੀਤ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ (ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ) ਲਿਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਿਆ ਕਰੋ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿਆ ਕਰੋ।" ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਵੀਤ ਬਣਾ ਕੇ ਵੰਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਵੀਤ ਲਿਖਣੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੌਲਾਨਾ ਜੀ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਤਵੀਤ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤਵੀਤ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਥਕ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ "ਮੇਰੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਵੀਤ ਲਿਖ ਲਿਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਹੀ ਰਹੋ।"[35]

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਦਾਹੜੀ ਦਾ ਇਕ ਕੇਸ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਤਵੀਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ।[36]

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਮਠਿਆਈ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।[37] ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਭ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ[38] ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਹੋਰ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।[39] ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ 'ਸੂਰਾ-ਇ-ਫ਼ਾਤਿਹਾ'[40] ਦਾ ਇਕ ਲੱਖ ਜਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[41]

ਦੀਖਿਆ

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਅਭਿਲਾਖੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਾ-ਇ-ਫ਼ਾਤਿਹਾ, ਸੂਰਾ-ਇ-ਇਖ਼ਲਾਸ[42] ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ, ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ, ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅੱਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ੀਰ 'ਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ : [43]

35 -ਉਹੀ- 220
36. -ਉਹੀ-63
37. -ਉਹੀ-127
38. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਰਾ ਪੜਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: **ਇਸ ਦੁਆ ਨੂੰ ਹਿਫ਼ਜ਼ ਕਰਕੇ ਪੜੀ ਜਾਵੋ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਥਾਪ ਦੇਵਾਂ।** ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 116
39. ਫਵਾਇਦੁਲ ਫੁਵਾਦ : 57, 25-26, 57-59; ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੈਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਆ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
40. ਕੁਰਾਨ-ਸੂਰਾ:1
41. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 57
42. ਸੂਰਾ:12
43. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 323

"ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ਾਬਤਾ ਰੱਖਾਂਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜਦ ਨਵੇਂ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਖ਼ਿਰਕਾ (ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ਕੀਰੀ ਬਾਣਾ) ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ :-

"ਇਹ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਚੋਲਾ ਹੈ, ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਫਲ ਪਵਿਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ਿਰਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ, ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਆਚਾਰ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।[45] ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਅੱਸਲਾਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਹਜਾਮਤ[46] (ਮਹਿਲੂਕ ਕਰਦਨ) ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਤੇ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਗਵਾਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨਵੇਂ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਫ਼ਤੂਹ ਵੰਡਣਾ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਫ਼ਤੂਹ[47] ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਪਾਉਣ ਆਉਂਦਾ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਸਤ ਚੜ੍ਹਾਵੇ (ਫ਼ਤੂਹ) ਵਜੋਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ।[48] ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਾਲੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[49] ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ 'ਫ਼ਤੂਹ' ਦੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਸਾਂਭ ਰੱਖਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਵੱਕੁਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਸੀ।

ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ - ਇਕ ਤੁਲਨਾ

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ

44. -ਉਹੀ-
45. -ਉਹੀ-
46. ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਵਿਖਾਇਆ ਲਈ ਪੜ੍ਹੋ-ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 161
47. ਮੱਧਕਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।...'ਜ਼ਮੀਨੇ-ਇਜ਼ਆ-ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ 'ਫ਼ਤੂਹ' ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਵਜੋਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਜ਼ਮੀਨੇ-ਇਜ਼ਆ ਨਾਲੋਂ 'ਫਤੂਹ' ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਜ਼ਮੀਨੇ-ਇਜ਼ਆ' ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।(ਜੋ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਚ ਮਨ੍ਹਾਂ ਸੀ) ਪਰੰਤੂ 'ਫ਼ਤੂਹ' ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਸਨ। 'ਫ਼ਤੂਹ' ਦੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਵੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸੇ ਪਲ ਹੀ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
48. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 200
49. -ਉਹੀ-160; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 131,66

ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਰਗੀ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਰਚ ਵਾਲੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਸੀਮਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਸੱਜ ਧੱਜ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਰਹਾਇਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸੀ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਗਿਆਸੂ ਅਤੇ ਯਾਤਰੂ ਇਕੋ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਕੱਠੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[50] ਇਥੇ ਉਹੀ ਕਿਆਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਾਂਝਾ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[51] ਭਾਵੇਂ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਹੀ ਭੋਜਨ ਖਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[52] ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਪੰਗਤ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।[53] ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਬੁਲਾਏ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਰੁਝਾਨ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੜੋਲੇ, ਧਨ ਦੀਆਂ ਤਿਜੌਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ।'[54] ਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ : 'ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ?"[55] ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਖ਼ੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[56]

ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਕਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭੁੱਖੇ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ 'ਇਕਤਦਾਰ' ਸੀ।[57] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜਵੀਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[58]

***

50 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 136

51. ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਰ ਆਏ ਯਾਤਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੁਸੱਲਾ ਜਾਂ ਬੀਵੀ ਦੀ 'ਚਾਦਰ' ਵੇਚ ਲੈਂਦੇ ਪਰ ਆਏ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਵੇਖੋ -ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 75)

52. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 105

53. -ਉਹੀ-136

54. -ਉਹੀ-223-224 55. -ਉਹੀ-136

56. -ਉਹੀ-74 57. -ਉਹੀ-223

58.-ਉਹੀ-ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਮ:

ਅਧਿਆਇ-11

Á³åî Ãî» Áå¶ òøÅå

ਇਹ ਮੁਹੱਰਮ 5, ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 664 ਅਨੁਸਾਰ 15 ਅਕਤੂਬਰ 1265 ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ, ਜਗਰਾਤੇ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।[1] ਅੰਤੜੀ ਰੋਗ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[2] ਇਸ ਦਿਨ ਆਪ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਅ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਲਈ ਉਠੇ। ਪਰ ਉਠਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਫ਼ੈਲ ਗਈ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੁਛਿਆ, "ਕੀ ਮੈਂ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ"? ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ 'ਜੀ ਹਾਂ' ਵਿਚ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ। "ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ਿਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ", ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਉਸੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਠੇ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਿਰ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਰਕਤ ਭਰੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ 'ਹੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਅਮਰ ਖ਼ੁਦ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਰਜ਼ਾ।' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪ ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ।[3] ਸਭ ਮੁਰੀਦ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ

1. ਹੁਣ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਏਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਖੜੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੌਕੜੀ ਆਸਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 184) ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਆਏ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰੋਜ਼ੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇ ਸਨ। (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 52)

2. ਇਹ 'ਖ਼ਾਲਾਹ' ਦੀ ਘਾਤਕ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਸੂਈ ਵਾਂਗ ਚੁੱਭਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਤੇਜ਼ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਮੋਚੀਆਂ ਦੀ ਆਰ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥ ਹਨ-ਆਂਤੜੀਆਂ ਦਾ ਸੋਜ਼ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 292-293.

3. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 91 4. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 130
ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਸੀ, "ਉਹ ਸਮਾਂ ਕਿੰਨਾ ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਭਾਗਾਂ ਭਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜੇ ਦਰਵੇਸ਼ (ਸ਼ੈਖ ਅਬੂ-ਉਲ-ਗ਼ੈਥ ਯਮੇਨੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਸੈਫ਼ੁਦੀਨ ਬੁਖ਼ਾਰਜੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਦੁੱਦੀਨ ਹਮਵੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ) ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 221)

5. ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਅਲ-ਮੁਵਾਇਦ ਬਿਨ ਅਬੀ ਬਕਰ ਬਿਨ ਅਬੀ-ਅੱਲ ਹਸਨ ਬਿਨ ਮੁਹੱਮਦ ਬਿਨ ਹਸਵੀ (ਨਫ਼ਹਾਤੁੱਲ ਉਨਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ 1227 ਈ; 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਗੁਜ਼ੀਦਾਹ' ਅਨੁਸਾਰ 658 ਹਿ:ਸੰ-1259 ਈ; ਮੁਜਮਲ-ਇ-ਫ਼ਸੀਹੀ ਅਨੁਸਾਰ 649 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1251 ਈ; 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ 556 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1258 ਈ:। ਉਹ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕੁਬਰਾ (1226-ਈ:) ਦਾ ਉੱਘਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ ਮੁਹੱਇਉਦੀਨ ਇਬਨੇ -ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਦਰੁੱਦੀਨ ਕੌਨਵੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਪੱਖੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਉਲਮ-ਉਲ-ਹਕਾਇਕ ਦਾ ਹਿਕਮੁੱ-ਉਦ-ਹਕਾਇਕ' (ਕਾਇਰੋ)। ਉਸਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਜ਼ਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਗੁਜ਼ਾਦਾਹ (ਸੰ: ਬਰਾਊਨ); ਨਫ਼ਜ਼ਾਤ-ਉਲ-ਉਨਸ: 277-78; ਮਜਲਸ-ਉਲ-ਉਸ਼ਾਕ (ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ : 1314 ਈ:) : 78-80; 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਤਸੱਵੁਫ ਦਰ-ਇਸਲਾਮ-: 392, 431, 496, 503, 545 ਅਤੇ 547-ਡਾ. ਕਾਸਿਮ ਗਨੀ) 8. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 121-122

ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਨਾਲ ਇਸ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਅਲਵਿੱਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਗਏ।[4] ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਦੁੱਦੀਨ ਹਮਵੀ[5] ਇਸ ਜਹਾਨੋਂ ਟੁਰ ਗਏ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਾਰਜੀ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ[7] ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਜੋਧਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਹੁਜਰੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈਆਂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ, ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੇਤਾਬ ਮਨ ਸਈਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੁਜਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ, “ਸਈਦ! ਸੁਣਾਓ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ? ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਉਣਾ ਕੀਤਾ?” “ਆ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ” ਉਸ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵਲੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅਦਬ ਸਹਿਤ ਸਲਾਮ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਅਰਥ ਕੱਢ ਲੈਣਗੇ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਮੈਂ ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਮੁਸ਼ੈਖ਼ (ਭਾਵ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ) ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼-ਇ-ਸ਼ੁਐਖ-ਇ-ਆਲਮ (ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਰਕਤ ਭਰੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੈਖ਼-ਇ-ਕਬੀਰ (ਭਾਵ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ) ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬੜੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣਗੇ। ਸਈਦ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਸਲਾਮ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੈਵੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਝੱਟ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ? ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਅਹਿਵਾਲ ਤਾਂ ਹੈ?” ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਚੋਲਾ, ਮੁਸੱਲਾ ਅਤੇ ਆਸਾ ਸਪੁਰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਲਾਖੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨਮੋਲ ਵਸਤਾਂ[8] ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

---

6. ਸ਼ੈਖ਼ ਸੈਫ਼ੁੱਦੀਨ (658 ਹਿ: ਸੰਨ/1256 ਈ: ਨਫ਼ਾਹਤ-ਉਲ-ਉਨਸ) ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ (ਨਿਸ਼ਾਨਪੁਰ ਤੇ ਹੇਰਾਤ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈਂਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਇਸਟਰਨ ਕੈਲੀਫ਼ੇਟਾ 357) ਜੋ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕੁਬਰਾ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਿਰਦੌਸੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ : ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਗੁਜ਼ੀਦਾਹ : 791; ਨਫ਼ਾਹਤ-ਉਲ-ਉਨਸ: 278; ਹਬੀਬ-ਉਸ-ਸਿਆਰ : 36 (ਬੰਬਈ-1857)
7. ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ (661 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ/1262 ਈਸਵੀ) ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦਾ ਉਘਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ: ‘ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 5, 6, 10, 20, ਆਦਿ, ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ 103-129; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ : 26-27;
8. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 121-122

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਰੀਰਕ ਚੋਲਾ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਗ਼ਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਪਤਿਆਲੀ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। “ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ!” ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਪੁਕਾਰਿਆ “ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੈ।” ਉਧਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸ਼ੱਵਾਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਸਮੇਂ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੇਰੀ ਵਫ਼ਾਤ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।” ਉਸ ਰਾਤ ਪਤਿਆਲੀ ਵਿਚ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਉਹ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਅਜੋਧਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਜੋਧਨ ਪਹੁੰਚਣ ਵੇਲੇ ਰਾਤ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਪਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਨਬਜ਼ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਕਰ ਲਿਆ-“ਜੇਕਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਨਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮੱਥੇ ਟੇਕ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ।” ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਜ਼ਾਰ (ਮਕਬਰਾ) ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ।[9]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਫ਼ਣ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।[10] ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਫ਼ਣ ਵਾਸਤੇ ਚਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਦਿਤੀ ਸੀ।[11] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਲਈ ਇੱਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ[12] ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਕਬਰ ਉਪਰ ਚਬੂਤਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ[13] ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

***

---

9. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ :89-90
10. ਸ਼ੈਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ **ÒÒêÈðé ê¹ðÖ ç¹éÁ ç Çö¶ Ú÷ éÅñ ñ×Åú éÔÄ ð¾Öç¶ ÍÓÓ**
11. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 89
12. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 212
13. ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਗਜ਼ਟੀਅਰ : 99 : 5

ਅਧਿਆਇ-12

ìÅìÅ øðÆç ÜÆ çÆ Ã¿åÅé

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਸਨ। 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ'[1] ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਖ਼ਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ
2. ਖ਼ਵਾਜਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ
3. ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
4. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ
5. ਸ਼ੈਖ਼ ਯਾਕੂਬ
6. ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ
7. ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ
8. ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ

1. ਖ਼ਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ[2]

ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। 'ਜਵਾਹਰਿ ਫ਼ਰੀਦੀ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਨੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਗੋਂ ਝੂਠ ਦਾ ਪਲੰਦਾ ਸਮਝਕੇ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।[3]

ਖ਼ਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਬਹੁਤ ਭਜਨੀਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਫ਼ਤੂਹ [4] ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖਣ ਨਾਲੋਂ-ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਾਅਜ਼ੀਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਭਜਨੀਕ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਾਅਜ਼ੀਦ

1. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 186
2. ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 186; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 69; ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹ.ਲਿ.) ਬਾਬ 99 ਫਜ਼ਲ 999; ਮਆਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) 1: 269; ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 99-100;
3. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਜਵਾਹਰੇ-ਫ਼ਰੀਦੀ, ਬਾਬ 99 ਫਜ਼ਲ 999; ਇਨ੍ਹਾਂ (ਸਾਖੀਆਂ) ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦਾ ਓ.ਅ. ਵੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ ਵਿਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 186
5. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ 198) ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਕਬਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਜਗੀਰ' ਲਾਈ ਸੀ। (ਵੇਖੋ: ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਏ-ਅਬਰਾਰ:ਹੱ.ਲਿ)

ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਕੰਧਾਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ[5] ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸੀ।

2. ਖ਼ਵਾਜਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ[6]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ ਮੁਆਰਿਫ਼'[7] ਦੇ ਲੇਖਕ ਵਾਲਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਹਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗ਼ੁਫ਼ਤਗੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਹੁੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਦੇ ਨੇਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ।[8] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ।[9] ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਅਰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਸਨ; ਸ਼ੈਖ਼ ਹਸਾਮੁੱਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ਼, ਅਬਦੁੱਲ ਹਮੀਦ, ਸ਼ੈਖ਼ ਮਸਊਦ, ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਸ਼ੇਦ।[10] ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦਿੱਲੀ, ਫ਼ਤੇਪੁਰ, ਛੰਦਵਾੜ, ਜੌਨਪੁਰ, ਟਾਂਡਾ, ਸਿਰਸਾ, ਰੋਹਤਾਸ ਗੜ੍ਹ, ਫ਼ੁਲਵਾੜੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ-ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਸ ਗਈ ਸੀ।

3. ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ[11]

ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾਹ' ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।[12] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ' ਮਿਲੀ ਸੀ।[13] ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਗੱਦੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਜ਼ੂਰ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਗੌੜ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਣ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੇ ਸੱਜਾਦਹ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਕਰਨ

6. ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 75; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 186-189; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 69-70; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) 555-557, ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ 99 ਫਜ਼ਲ 999 : ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) 9 : 269-270; ਮਤਲੂਬੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) 100.
7. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁੱਲ-ਉਲ-ਮੁਆਰਿਫ਼' ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 75;
8. ਮੁਹੰਮਦ ਬਲਾਕ ਚਿੱਸ਼ਤੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ-100)
9. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ:75; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 187
10. ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਬਾਬਾ 99 ਫਜ਼ਲ 999
11. ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 188-189, ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ 70, ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹਿ.ਲਿ.): 557; ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹ.ਲਿ.) ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹ.ਲਿ.) 9 : 270-271; ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ; 100
12. ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪਰਤੱਖ ਗੱਲ ਹੈ।
13. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 188-189

ਵਾਸਤੇ ਚਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਸਨ। ਬਲਬਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।[14] ਇਕ ਵਾਰ ਦੋ ਸਫ਼ੀਰ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਅਜੋਧਨ ਆਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਦੋ ਟੋਪੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ[15] ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੂੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ[16] ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾਹ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਏ।[17] ਇਸ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਤੇ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਕੰਦਰੀਆ[18] ਤੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ, ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ, ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ, ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨ, ਜਗਰਾਤੇ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

"ਔਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ।...ਉਸ ਦੇ ਨੂਰ ਨਾਲ ਪਸੀਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ।...ਨੂਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਚ ਨੂਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਕ ਜ਼ਾਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੁਖੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।...ਤਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਤਸਬੀ ਦੇ ਮਣਕੇ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜਾਗਣਾ ਇਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੱਬੇ ਕਦਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਹੋਵੇ।"[19]

---

14. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 212-ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਬਰਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਨ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ (ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ; 46)। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਧਾਰਮਕ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਲਬਨ ਬਹੁਤ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਹਿਰਸਤ (ਸੂਚੀ) ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ 557) ਅਤੇ ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ 1:271) ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
15. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 188-189; ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਚਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਰ ਕੱਢ ਕੇ (ਫ਼ਰਕ ਕਰਦ) ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 188
16. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ - ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 193-196; ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ-347-ਬਰਨੀ; ਸੀਰਾਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਮੋਹੀ (ਹ.ਲਿ.) : 170; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖੀਆਰ-94; ਮਾਅਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ (ਹ.ਲਿ.) 99 274
17. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 1934; ਅਖਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ : 95;
18. ਰੇਹਲਾਹ-ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ : 99 : ੧੩
ਮੂਰ (ਜਾਤੀ ਦੇ) ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
19. ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 94-95 ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਹੱਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹਵਾਲਾ।
20 ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 347: ਸੀਰਾਤਾ-ਏ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਜ਼ਿਕਰ' ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। (ਹ.ਲਿ. 1700)
21. ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਉਤਸਵ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ। ਈਦ ਅਤੇ ਤਸ਼ਰੀਕ ਦੇ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। 22. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 194

ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ' ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।[20] ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਹਿਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ੇ ਬਹੁਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਈਦ ਦੇ ਦੋ ਅਤੇ ਤਸ਼ਰੀਕ[21] ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਨ ਉਹ ਕੁਝ ਖਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।[22] ਜੁੰਮੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[23] ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਪ-ਤੇਜ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਫ਼ੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਧਨ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਇਮਾਰਤਾਂ ਢਾਹ ਕੇ ਸਮਾਧਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਜ਼ਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਕ 'ਕੁਰਾਨ' ਨੂੰ ਨੇਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।[24]

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ : "ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ (ਭਾਵ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ) ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਾ ਦਿਓ।[25] ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।[26] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਬਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਪਨਾਹ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਏਨਾ ਪਰਤਾਪ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।[27]

'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੈਖ਼ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਆਏ।[28] ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਰੱਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਦਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਡੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਟਕ ਕਿਹਾ ਹਾਂ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਨੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਲਏ।[29] ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ: "ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਮੇਰਾ

---

23. —ਉਹੀ—
24. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 193
25. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 194
26. ਉਹੀ—196 : ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖਿਆਰ : 95: ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉਦੀਨ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਵੇਖੋ ਤਾਰੀਖ਼ੇ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ, ਸ਼ਮਸੇ ਸਿਰਾਜ-24, 371
27 -ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 196
28. ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਇਸ ਸ਼ੈਖ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਮਲੀਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੜ੍ਹ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾਵੇ! ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਂਦਾ ਸੀ। ਦੀਰੇਹੁਲਾ ਆਫ਼ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ : ਅਨੁਵਾਦਕ - ਡਾ. ਆਰ.ਏ. ਹੁਸੈਨ; ਪੰਨਾ 20 ਅਰਬੀ ਮਤਨ; 2:13.
29. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 195   30. -ਉਹੀ-196

ਜੀਵਨ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ ਹੈ।"[30]

ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉਪਰ ਇਕ ਬਹੁਤਾ ਸੋਹਣਾ ਮਕਬਰਾ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[31]

ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਆਜ਼ੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਮੁੱਦੀਨ[32] ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਆਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮੌਲਾਨਾ ਵਾਜੀਹੁੱਦੀਨ ਪਾਇਲੀ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ।[33] ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਵੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।[34] ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ 'ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਅੱਸਲਾਮ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਅਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਫ਼ਜ਼ੁੱਲਾਦੀਨ ਫ਼ੁਦੈਲ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ[35] ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਨੱਵਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਦੁੱਦੀਨ ਦੋ ਪੁਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਨੱਵਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ।[36] ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਮਜ਼ਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਅੱਸਲਾਮ ਦੀ ਪੱਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।[37]

---

31. -ਉਹੀ-, ਰੇਹਲਾ ਆਫ਼ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ 99; ੧੩ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।
32. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 196
    ਮੌਲਾਨਾ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਪਾਇਲਵੀ, ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਕੜ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੋਈ, 'ਅਬੂ ਹਨੀਫ਼ਾ ਪਾਇਲਵੀ-ਖੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ'-ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੌਜ਼-ਇ ਸਮਸੀ ਪਾਸ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 296 : ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 296-298: ਅਖ਼ਬਾਰੁਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 98: ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.)
33. -ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 196
34. —ਉਹੀ—
35. —ਉਹੀ—197
36. —ਉਹੀ—
37. —ਉਹੀ—
38. ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹੋ: ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 189-190, ਖੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 224, ਅਖ਼ਬਾਰੁਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 70, ਮੀਰਾਤੁਲ-ਅਸਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.) : 557-558, ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹ.ਲਿ.) ਬਾਬਾ. 99 ਫ਼ਜ਼ਲ 99 ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹ.ਲਿ.) 1 : 271-272 : ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ (ਹਥ ਲਿਖਤ)-100
39 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 189-190
40. ਖੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 224
    ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਯਕਾ ਯਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ-"ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ!" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਹਜ਼ੂਰ! ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ : 'ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ।' ਜਾਗ ਰਹੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ, 'ਜੀ ਹਜ਼ੂਰ! ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ।' ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ' ਇਧਰ ਆਓ! ਮਸਊਦ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਰੋਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਰੋਸਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ।"

4. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ[38]

ਆਪ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।[39] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ 'ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।[40] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਸਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।[41] ਇਹ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 'ਹੈਦਰ-ਇ-ਯਾਨੀ'[42] ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਗ਼ਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 664-686 (1266-1287) ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ[43] ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।[44] ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਅਮੀਰ-ਖ਼ੁਰਦ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖਾਨਾ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਇਮਾਮ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੂਸਾ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਸਮੇਂ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਹਿਮਤ! ਰਹਿਮਤ !! ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵੱਲ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।[45]

5. ਸ਼ੈਖ਼ ਯਾਕੂਬ[46]

ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਪਾਸੋਂ ਪਾਕ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਯਾਤਮਾ (ਨਫ਼ਸ-ਇ-ਗੀਰਾ) ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਯਾਕੂਬ ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਲਾਮਤੀ[47] ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ

---

41. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 189-190
42. —ਉਹੀ-190
43. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 190: ਪਰੰਤੂ ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਜੋਧਨ ਉਪਰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਰਣਥੰਮਬੋਰ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜੰਗ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। (ਹ.ਲਿ. 558)। ਹੋਰ ਵੇਖੋ —ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ : 9: 271 (ਹ.ਲਿ.)।
44. ਇਹ ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 190) ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁੱਰ ਰਹਿਮਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਮੀਰਾਤੁਲ ਅਸਰਾਰ : 558 ਹ.ਲਿ.) ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਮਆਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ ੧: 271 ਹ.ਲਿ.) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰਣਥੰਮਬੋਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।
45. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 199
46. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 190-91; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 70, ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ 558 (ਹ.ਲਿ.) ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ 9. 272-273 (ਹ.ਲਿ.)
47. - ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 363
48. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 191
    ਮਿਰਆਤ-ਉਲ ਅਸਰਾਰ : 558 (ਹ.ਲਿ.)

ਸੀ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ 'ਅਮਰੋਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਸਨ।[48]

ਸ਼ੈਖ਼ ਯਾਕੂਬ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ : ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕਾਜ਼ੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੱਦੀਨ ਨੂੰ ਦੇਵਗਿਰੀ[49] ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤਜੱਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੇਵਗਿਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ[50] ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਪ-ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਦੇਵਗਿਰੀ[51] ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ 'ਚਬੂਤਰਾ-ਇ-ਯਾਰਾਂ[53] 'ਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਦੇਵਗਿਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਜਲਾਲੀ (ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ) ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, "ਇਸ ਜਲਾਲੀ ਨਾਲ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?" ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ 'ਜਲਾਲੀ' (ਜਲਾਲ, ਸ਼ਾਨ) ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।"[52]

6. ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾਂ[53]

ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਦੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਸੂਫ਼ੀ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕਬੀਰੁੱਦੀਨ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਡ-ਲਡਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[54] ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਕਾਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸੀ।[55] ਉਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ਕਤ ਸੀ।[56] ਉਸ ਨੇ 'ਤਹਫ਼ਤ-ਉਲ-ਅਬਰਾਰ-ਫ਼ੀ-ਕਰਾਮਾਤ-ਉਲ-ਅਖ਼ਿਆਰ[57] ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਵਚਨ-ਬਿਲਾਸਾਂ (ਮਲਫ਼ੂਜ਼) ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਹਸਨ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ 'ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ' ਤੋਂ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨਾਮਾ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।[58] ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਕਬੀਰੁੱਦੀਨ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨੇਮੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸੀ।[59]

---

49. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 198
50. 51 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 197
52. —ਉਹੀ-197
53. ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ : ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 191; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.): 558; ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹ.ਲਿ.);
54. ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਮੌਲਾਨਾ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਪਾਇਲਵੀ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਸਲਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ਾਨ-ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨਾਲੋਂ ਉਚੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:— ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 294-296; ਖੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ: 150-151; 202-3;
56. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 202; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 95.
57. ਹੁਣ ਇਹ 'ਮਲਫ਼ੂਜ਼' ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
58. -59 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ 203

7. ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ[60]

ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਸੁਆਣੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਜੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ' (ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੱਜਾਦਾਹ) ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸੀ।[61] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ;

'ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜੱਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਣਾ ਸੀ।"[62]

8. ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ

ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ-ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਇਮਾਮ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੂਸਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਅਨਾਥ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੂੰ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ।

ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆਂ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਉਹ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜੋਧਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਇਮਾਮ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਸਵੱਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੇਠ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਇਮਾਮ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੁਆਰਾ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ' ਨਾਲ ਵੀ ਵਰੋਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

***

---

60. ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖੋ; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 191; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ 558-9; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹਥ ਲਿਖਤ) ਤੇ ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹਥ ਲਿਖਤ) ਆਦਿ।
61. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ 191
62. -ਉਹੀ-191

ਅਧਿਆਇ-13

ìÅìÅ øðÆç ÜÆ ç¶ ðÈÔÅéÆ òÅÇðÃ

'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਸਨ।[1] ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਰਿਸਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

1. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤੱਵਕਲ
2. ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ
3. ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੰਸਵੀ
4. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ
5. ਸ਼ੈਖ਼ ਆਰਿਫ਼
6. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ
7. ਮੌਲਾਨਾ ਫ਼ਖ਼ਰੂਦੀਨ-ਸਫ਼ਹਾਨੀ[2]

ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਅੱਲਾ ਦੀਆਹ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਆਈਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਤੁਰਕ ਪਾਣੀਪਤੀ[3], ਸ਼ੈਖ਼ ਵਹਾਰੂ[4], ਸ਼ੈਖ਼ ਜੈਨੁੱਦੀਨ ਦਮਸ਼ਕੀ[5], ਸ਼ੈਖ਼

---

1. ਸੀਅਰੁਲ-ਔਲੀਆ: 175; ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ-ਖਰੜਾ 1: 267) ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰ 10000; ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ 1800; ਹਵਾ ਵਿਚ 400; ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ 400 ਅਤੇ ਕੁਹ-ਇ-ਕਾਫ਼ ਤੇ 400 ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 167-185; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ (345) ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਖ਼ਰੁੱਦੀਨ ਸਾਫ਼ਹਾਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਲਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਲੀਫੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਵਾਹਿਦ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਜਵਾਹਰਿ ਫ਼ਰੀਦੀ : 341); ਪਰ ਇਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
3. ਇਹ ਕਲਿਆਰ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਿਰ ਦਾ ਮੁਖ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਦੀਆ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਲੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁੱਲ ਅਕਤਾਬ: 184-197; ਮੀਰਾਤੁੱਲ-ਅਸਰਾਰ (ਹਥ ਲਿਖਤ): 699-703;
4. ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 177; ਮੁਢਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 177; ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜ਼ੈਨੁੱਦੀਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹਥ ਲਿਖਤ)। 283);
6. 'ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਸ਼ਕਰ ਰੈਜ਼, ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਸ਼ਕਰ ਬਾਰ, ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਕਾਇਮ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਲਾਹੱਕ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਸ਼ਕਰ ਰੈਜ਼ ਅਤੇ ਅਲੀ ਸ਼ਕਰ ਬਾਰ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਹੋਣ। 'ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ' 9 :267;
7. ਮੌਲਾਨਾ ਦਾਉਦ ਪਲਾਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਉੱਘਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ, ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੇਖੋ- 'ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ': 118-119; 'ਅਖ਼ਬਾਰੁਲ-ਅਖਿਆਰ': 70, ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮਾਅਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) 1: 259;
8. 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' (-64) ਅਤੇ 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' (85) ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਮੁਰੀਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਅਲੀ ਸ਼ਕਰ ਰੈਜ਼[6], ਮੌਲਾਨਾ ਦਾਊਦ ਪਲਾਹੀ[7] ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਗ਼ੌਰੀ[8] ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਲਤਾਨੀ[9] ਮੌਲਾਨਾ ਅਲੀ ਬਿਹਾਰੀ[10] ਮੁਹੰਮਦ ਨੈਸ਼ਾਪੁਰੀ[11] ਮੌਲਾਨਾ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ[12] ਸ਼ੈਖ਼ ਯੂਸਫ਼[13] ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁੰਤਾਜਾਬੁੱਦੀਨ[14] ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਲਾਜ਼ੀਕ[15] ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਤਾਕੀਦੁੱਦੀਨ[16] ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ;

1. ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੰਸਵੀ[17]

---

9. 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' (55) ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਯਾਤਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸੀ। 'ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ' : 257;
10. 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' (52-59) ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ 9 : 257) ਨੇ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਤਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੁਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਬਰਿਸਤਾਨ 'ਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
11. ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ: 76) ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਮਿਲੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।
12. ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਪਾਸੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ : (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 205) "ਤੂੰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਹ, ਓਥੇ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਤੂੰ .... ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਾਨਣ, ਚੰਨ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ, ਤੂੰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਜਾਹ ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿ।......"
13. 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' (31-32) ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪੀ ਸੀ।
14. ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਤੱਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 116)। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁੱਤਜਾਬ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਸ (ਸੀਨੀਅਰ) ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਦੇਵਗਿਰੀ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ: ਮਆਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ 1 : 261-262)। ਮੌਲਾਨਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਅਜ਼ਾਦ ਬਿਲਗਰਾਮੀ ਦੀ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁੰਤਜਾਬੁੱਦੀਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ' ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਵੇਖੋ- 'ਰੌਜ਼ਾਹ-ਇ-ਔਲੀਆ': 14-16;
15. 'ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ' (9 : 266-267) ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਲਾਹਿੱਕ ਬਾਰੇ ਅਧੂਰੀ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਵੇਖੋ-ਖ਼ਜ਼ੀਨਾਤੁੱਲ ਅਸਫ਼ੀਆ ।: 314;
16. ਮੁਆਇਉਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੌਲਾਨਾ ਦਾਊਦ ਪਲਾਹੀ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਵੇਖੋ-ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ 1: 268
17. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 42, 54 ਆਦਿ, ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 178-184; ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ : 233; 'ਅਖ਼ਬਾਰੁਲ-ਅਖ਼ਿਆਰ: 67-68; ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 585-587; ਜਵਾਹਰਿ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਆਈ : 250-252; ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ (170) ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਹ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਜਿਹੜੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮੇ ਉਪਰ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮੇ' ਨੂੰ ਫਾੜ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਆਇਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕੋਈ ਬਚਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ : "ਜੇ ਜਮਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾੜ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।[18]"

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੀ 12 ਵਰ੍ਹੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹਨ।[19] "ਜਮਾਲ ਸਾਡਾ ਜਮਾਲ (ਹੁਸਨ ਸ਼ਾਨ) ਹੈ।[20] ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ:" ਮਾਲ (ਜਾਇਦਾਦ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਮਾਲ (ਹੁਸਨ) ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹਰਗਿਜ਼ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।"[21]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਂਸੀ ਦਾ ਖ਼ਾਤਿਬ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਖ਼ਾਤਿਬ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਜਮਾਲ ਨੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਜੋਧਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਪਾਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਦੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਉਣ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ:

"ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਓ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ 'ਵਲਾਇਤ' (ਰੂਹਾਨੀ ਦੇਸ਼) **ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬੋਝ ਸਹਿਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।"**

ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ[23] ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ 7 ਵਾਰ ਅਜੋਧਨ ਆਇਆ ਸੀ।[23] ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਵਾਤੀਨ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਹਰਕਾਰੇ ਵਜੋਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। "ਮੇਰੇ ਜਮਾਲ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ?" ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ," ਜਦੋਂ ਤੋਂ

18. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 179
ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਕਈ ਅਜੀਬ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਿਆਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ) ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਨੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਸਾਬਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਜਮਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਲੱਗ ਭੱਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ:

19,20 ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 178

21. ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)

22. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 180

23. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 42

ਖ਼ਵਾਜਾ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰਾਂ, ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਤਿਬ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਖਣ ਭਾਣੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੱਦ ਗੱਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ,"ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ, ਜਮਾਲ ਖੇੜੇ (ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੈ।"[24]

ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥ; ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਦੀਵਾਨ'[25] ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਮੁਲਾਹਮਾਤ'[26] ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਵਾਤੀਨ ਮੁਰੀਦ ਉਮਲ-ਮੋਮਨੀਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁ ਦੇ ਬੇਟੇ[27] ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨਦੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲੈ ਆਈ। ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨ ਦੀ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ[28] ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜ਼ਾ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਗੁਜਾਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਖ਼ਵਾਤੀਨ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਆਯੂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ' ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ "ਖ਼ਵਾਜਾ ਬੁਰਹਾਨਦੀਨ ਅਜੇ ਬਾਲ ਹੈ' ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਰਕਤ ਭਰੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਦ ਵੀ ਬਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[29]

ਸ਼ੈਖ਼ ਬੁਰਹਾਨਦੀਨ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਪਾਸ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।[30] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਅਨਿਨ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤੁੱਬੁੱਦੀਨ

24. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 180 : 181

25. ਇਹ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹਨ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਪੀਰ ਜੀ ਰਫ਼ੀਉਦੀਨ, ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਿੱਲੀ (1883)-ਚਸ਼ਮਾ-ਇ ਫੈਜ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦਿੱਲੀ) ਉਪਮਾਲਾ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ 'ਦੀਵਾਨ' ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਬਿਬਲੀਓਥੇਕਾ-ਨੰ: 360)। ਵੇਖੋ-ਇਸਲਾਮਿਕ ਰੀਸਰਚ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਮਿਸਸੀਲੈਂਸੀ ਜਿਲਦ 1: 167-174, (1948).

26. 'ਮੁਲਾਹਮਾਤ' ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 1305 ਨੂੰ ਅਲਵਰ (ਯੂਸਫ਼ ਪ੍ਰੈੱਸ) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।ਇਹ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਅਖਾਣਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ-"ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ।" ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਕੰਨਟਰੀਬਿਊਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਟੂ ਅਰੈਬਿਕ ਲਿਟਰੇਚਰ:82-85;

27. ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ 'ਮਜਜ਼ੂਬ' ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:" ਗਿਆਨ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਰਦਾ ਹੈ।" ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨ, ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਸਭ ਸ਼ੈਅ ਪਰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 184;
ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ-'ਸਿਰਾਜ-ਉਲ-ਨਸਬ' ਕਰਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿਰਾਜ਼ੁੱਲ ਹੱਕ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਨ 1313 ਹਿਜਰੀ-ਜ਼ਿਆਉਲ-ਇਸਲਾਮ, ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਦੀਆਂ)

28. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲ ਵਾਲਾ ਮੁਸੱਲਾ ਤੇ ਆਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਸੀ, "ਮੇਰੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹੋ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਸਨ।" ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 182-183;

29. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 183

30. ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਚਾਰਪਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਸਤਰ ਬਦਲ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 183-84

ਮਨੁੱਵਰ[31] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਅਨਿਨ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤੁੱਬੁੱਦੀਨ ਮਨੁੱਵਰ[32] ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

2 ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ

ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ।[33] ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ "ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ 70 ਸਾਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਧੰਨ ਦੌਲਤ, ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਆਮਦਨ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਬਰ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ।"[34] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਛੰਨ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ।[35] ਇਕ ਵਾਰ ਈਦ ਦੇ ਦਿਨ ਕੁਝ ਕਲੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਦ ਮੁਬਾਰਕ ਕਹਿਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੇਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਦਾ ਦਾਮਨ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫ਼ਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸੱਲਾ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਦਾਮਨ ਵਾਂਗ ਵੇਚਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਰਿਆ ਬਣਿਆ ਨਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਜਲ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[36] ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ[37] ਅਕਸਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬ[38] ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

31. ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ (ਦੋ ਹਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਇਹ ਸਨ: ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਯਾਹਿਆ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੋੜ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 247-252: ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ, ਅਫ਼ੀਫ਼: 423-424; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 87-88 ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 641-643; ਗੁਰਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 298-303; ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ : 119 ਏ:
32. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 14-15.28, 78-79, ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ: 75-76; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 167-169: ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ :97-10: ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 59-60; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ); ਮਆਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)
33. ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੀ ਨੇ (ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 32) ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ: 32) ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਦਾ ਇੱਕ ਭਰਾ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 167)
34. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 167
35. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 75
36. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 75: ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਫੁਵਾਦ: 136, 37
37. ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 236-287; ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 101-102
38. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 245

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ 19 ਵਾਰ ਅਜੋਧਨ ਗਏ ਸਨ।[39] ਜਦ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ 19 ਵੀਂ ਵਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਜ਼ਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਦੇ ਮੁੜ ਫ਼ਿਰ ਆਉਣ ਦੀ ਦੁਆ ਵਿਚ 'ਫ਼ਾਤਿਹਾ' ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਨਸੀਬ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ 'ਦਰਵਾਜ਼ਾ'-ਇ-ਮੰਡਾਹ[40] ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਦੋ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।[41]

3. ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ[42]

ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਧਿਆਇ 15 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ-ਟਹਿਲ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਮਾਅਤ-ਖ਼ਾਨਾ' ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਦੀ ਮੁਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਤਵੀਤ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮੇ ਦੀ ਸਨਦ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੀਪਾਲ ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਕਤਾ ਮਲਿਕ ਸ਼ਰੀਫ਼ੁੱਦੀਨ ਕੁਬਰਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।[43]

ਸ਼ੈਖ਼ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਅਰਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਬਾਰੇ 'ਤਸਰੀਫ਼-ਇ-ਬਦਾਰੀ'[44] ਬਹੁਤ ਉਚ ਪਾਇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ 'ਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਦਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨਾਲ ਸਹਿਚਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਸੱਯਦ ਮਹਿਮੂਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਦੀ ਜਾਮਿਆ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੀਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਬਾਅਦ ਆਪ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।[45]

39. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ: 42
40. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 169
41. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 28, 26
42. ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਿਬਿਨ (ਹ.ਲਿ.) ; ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ 208-209, ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾਹ : 391-398; ਸ਼ਜਰਾਤੁੱਲ ਅਨਵਾਰ (ਹ.ਲਿ.) ਇਕਤੀਬਾਸ-ਉਲ-ਅਨਵਰ (ਹ.ਲਿ.) : 182-186; ਨਫ਼ਹਾਤ-ਉਲ-ਉਨਸ : 452-453;
43. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ -175
44 —ਉਹੀ-173

4. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ'[46]

ਆਪ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਆਪ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਕੀਤਾ। ਬਰਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਸਕੂਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ॥[47] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।[48] ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।[49]

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਦਾਉਂ ਦੀ ਇਕ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਨਾਅਤ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਬੂ ਬਕਰ ਨਾਂ ਦਾ ਕੱਵਾਲ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਰੌਚਿਕ ਤਜਰਬੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਬੂ ਬਕਰ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦਾਣੇ ਪੀਹਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ, ਲੇਕਿਨ ਜਦੋਂ ਕੱਵਾਲ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਰਹਿਮਤ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਉਛਲਣ ਲਗ ਪਿਆ।[50] ਆਪ ਨਮਾਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸਨ।[51] ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ 'ਅਵਦ' ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। 'ਅਵਦ' ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਉਚਤਾ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਣ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਚੀ ਉਚੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ; "ਐ ਮੇਰੇ ਪੀਰ ਜੀ! ਬਹੁੜੀ ਕਰੋ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਾਂ!! ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਬਚਾ ਲਓ ਜੀ!!!' ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਵ ਕਿਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ।[52] ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਇਸ

45. —ਉਹੀ—171-172
46. 46. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ; ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ, ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਾਮ ਅਤੇ ਦੁਰਾਰੇ-ਨਿਜ਼ਾਮੀਆਂ (ਹ.ਲਿ.) ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ 59, ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ: 54-59, ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.) 561-581; ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹ.ਲ.) 1: 88-120; ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ (ਹ.ਲਿ.)
47. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜਸ਼ਾਹੀ : 363
48. ਆਇਨੇ ਅਕਬਰੀ 99: 208
49. ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ : ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਮੁਨੱਵਰ, ਸ਼ੈਖ਼ ਕਬੀਰੁੱਦੀਨ, ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ, ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ, ਸ਼ੈਖ਼ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ।
50. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 149: ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 100
51. —ਉਹੀ—: 149; —ਉਹੀ—100

ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਵਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ।

ਇਤਫ਼ਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਦਾ ਘਰ ਸੀ[53] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲਗਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰੋ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂ" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਸ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਜੁਆਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ, "ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਬਣਾਏਗਾ।"[54]

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਅਜੋਧਨ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ।[55] ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 655 ਅਤੇ 1257 ਈ: ਨੂੰ ਬੁਧਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਝੱਟ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ, ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

"ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।..."

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਦਿਲ ਗੱਦ ਗੱਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਵਿਸਮਾਦ 'ਚ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕੇ।[56] ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕੇ :

"ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋਚਾ ਸੀ"

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਧੀਰਜ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਹਰ ਨਵਾਂ ਯਾਤਰੂ ਉਤਸੁਕ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[57] ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। "ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਇਸ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁਰੀਦ ਲਈ ਚਾਰਪਾਈ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਸੌਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ

52. —ਉਹੀ-
53. —ਉਹੀ—
54. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 28
55. ਵੇਖੋ-ਨਫ਼ਹਾਤ-ਉਲ-ਉਨਸ : 45 ; ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੁਅਜ਼ਨ (ਬਾਂਗੀ) ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਾਂਗ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦੇ ਹਨ: "ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਥਰਥਰਾਉਣ" (ਕੁਰਾਨ 57:16) ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮਸਤਕ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
56. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 106;
57. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 30; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 107;

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਾਈ ਹੈ।[58] ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ: "ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਔਰਾਦ ਅਤੇ ਵਜ਼ਾਇਫ਼ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜੁਟ ਜਾਵੋ, ਜਿਧਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਧਰ ਲਗ ਜਾਓ। ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"[59]

ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗਭਰੂ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ। ਵਚਨ ਦੇ ਕੱਚੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ[60]। ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਕ ਬਜ਼ਾਜ਼ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਰਜ਼ ਚੁਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਮੋੜਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।[61]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਜੋਧਨ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਜੋਧਨ ਆਏ ਸਨ।[62] ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ, 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ-ਮੁਆਰਫ਼ਿ' ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।[63]

ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 664/1265 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਪਾਰ ਮਿਹਰਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ!
ਜਾਓ ਤੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸੰਭਾਲੋ।"[64]

ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 664/1265 ਈ: ਦੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 13 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਰਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਇਥੇ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਦੱਸਣਾ ਕੁਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ (ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ) ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ, ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਯੋਧੇ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।[65] ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬੁਰਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਗਭਰੂ ਅਤੇ

58. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 107
59. —ਉਹੀ—
60. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 140; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 330
61. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ
62. —ਉਹੀ—
63. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 106; ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 163;
64. ਸੀਅਰੁਲ ਔਰੀਆ : 131-132
65 ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ: 346-348 ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਦੇ 'ਹਸਰਤਨਾਮਾ' ਵਿਚੋਂ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਬਜ਼ੁਰਗ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇ ਨੌਕਰ ਬੱਚੇ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਸਭ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਚਾਸ਼ਤ[66] ਅਤੇ ਇਸ਼ਰਾਕ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਗਿਆਸਪੁਰ ਤਕ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਛੱਜੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਖ਼ੂਹ ਪੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਰੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਇਕ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਨੌਕਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਵੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਪੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਚਾਸ਼ਤ, ਅਵਾਬਿਨ ਅਤੇ ਤਹੱਜੁਦ ਦੀਆਂ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਕਾਅਤਾਂ ਹਨ? ਹਰੇਕ ਰਕਾਅ)ਤ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸੂਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਹਰ ਨਮਾਜ਼ ਬਾਅਦ ਕੀ ਦੁਆ ਕਰਨੀ ਹੈ? ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਰਕਾਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਅਤੇ ਹਰ ਰਕਾਇਤ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਭਾਗ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਹੈ? ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਕੀ ਮਾਨ-ਮਰਯਾਦਾ ਸੀ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਵੇਂ ਮੁਰੀਦ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਨਵੇਂ ਮੁਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਅਤੇ ਅਲਪ ਆਹਾਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਜੋਟੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ, ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਰਹਿਣ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬ਼ਗੈਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਰੀਦ ਸੰਸਾਰੀ ਝਮੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁਖਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਰਾਬਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਵੱਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨੇਮ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਦਾ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰ, ਕਲਰਕ, ਚੋਬਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਚਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਇਸ਼ਰਾਕ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਅਲ-ਹਿਜਾਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ (ਇਆਮ-ਇ-ਬਿਦ) ਹਰ 13, 14, 15, ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ 15-20 ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮਜਲਿਸ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਲੋਕ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਵਹਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਜਾਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿਚ 'ਤਰਾਵੀਹ'[67] ਦੀਆਂ ਨਮਾਜ਼ਾਂ

66. ਪੰਜ ਜ਼ਰੂਰੀ (ਫ਼ਰਜ਼) ਨਮਾਜ਼ਾਂ (ਫ਼ਜਰ ਜ਼ੁਹਰ, ਅਸਰ, ਮ਼ਗਰਿਬ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜ ਹੋਰ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਹਨ। (1) ਇਸ਼ਰਾਕ-ਜੋ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਬਾਅਦ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; (2) ਚਾਸ਼ਤ-ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ (3) ਜ਼ਵਾਲ : ਲੌਢੇ ਪਹਿਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ; (4) ਅਵਾਬਿਨ: ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਤੇ (5) ਤਹੱਜੁਦ-ਜੋ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿਚਕਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
67. ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ 20 ਰਕਾਅਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
68. ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਮੱਕਾਈ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 386/996 ਈ:) ਇਹ ਕਾਇਰੋ ਵਿਚ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ (ਹਿ.ਸੰ 1310/1892ਈ:)
69. ਇਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ (505 ਹਿ.ਸੰ/1111ਈ:); ਕਾਇਰੋ ਵਿਚ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ (1311 ਹਿ.ਸੰ/1893ਈ:);

ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਜੁੰਮੇ ਅਤੇ ਹੱਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਖੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਮੁਰੀਦ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜਣ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ। ਦੂਸਰੇ ਮੁਰੀਦ ਵੁਜ਼ੂ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਇਸ਼ਾਅ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਬਾਅਦ ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀਮੱਤ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਪੱਕੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਮੋਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੇਕ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ੁਧ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬ, ਜੂਏਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨਾਹੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਉਹ ਲਾਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨਾਸਤਕ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਭੈੜੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਏਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸੂਦਖ਼ੋਰੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖ਼ੋਰੀ (ਇਹਤੀਕਾਰ) ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਨਾ ਘੱਟ ਤੋਲਦੇ, ਨਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਲੋਕ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਤੁੱਲ ਕਲੂਬ[68] ਇਹਾ-ਉਲ-ਉਲਮ[69] ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤਰਜਮਾ[70] ਅਵਾਰਫ਼ਿ[71], ਕਸ਼ਫੁਲ ਮਹਿਜੂਬ[72] ਸ਼ਰਾ-ਇ-ਤੁਆਰਫ, [73] ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਕੁਸ਼ੈਰੀ,[74] ਮਿਰਜ਼ਾਦੁੱਲ ਇਬਾਦ[75], ਮਕਤੂਬਾਤ-ਇ-ਐਨ ਉਲ ਕੁਜ਼ਾਤ[76] ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ[77] ਦੀ ਲਵਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਲਵਾਮਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਦੀ ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਸਨ। ਲੋਕ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਮਿਸਵਾਕ (ਦਾਤਣ) ਜਾਂ ਕੰਘਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਰੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਅਤੇ

70. ਅਰਥਾਤ 'ਕੀਮੀਆਏ ਸਆ0ਦਤ' (ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈੱਸ 1324/1907ਈ:)
71. ਲੇਖਕ ਸ਼ੈਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (1234 ਈ:); ਇਹ ਇਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਦੀ 'ਇਹਯਾ' ਦੇ ਨਾਲ ਛਪੀ ਸੀ।
72. ਲੇਖਕ ਸ਼ੈਖ ਅਲੀ ਹਜਵੀਰੀ (1074 ਈ: ਬਾਅਦ); ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੱਤਨ (ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਹਿੰਦ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਲਾਹੌਰ) ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ ਆਰ.ਏ. ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। (ਲੂਜ਼ਾਕ) 1936)
73. 'ਕਿਤਾਬੇ ਤੁਆਰਿਫ਼' ਅਬੂ ਬਕਰ ਮੁਹੱਮਦ ਬਿਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬੁਖ਼ਾਰੀ (390 ਹਿ.ਸੰ./999 ਈ: f ੲ ਹ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਕਲਾਸਕੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਕਸਫੁਜ ਜਨੂਨ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਖਾਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਤਸੱਵੁਫ਼ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ।
74. ਲੇਖਕ ਅਬੁੱਲ ਕਾਸਿਮ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 465/1072 ਈ:) (438/ 1046) ਆਇਰੋ 'ਚ ਛਪੀ (1346/1927);ਜ
75. ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਰਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ 1223 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੇਖੋ: ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ 99 495.96 ਕਰਤਾ ਬਰਾਊਨ।
76. ਐਨ-ਉਲ-ਕੁਜ਼ਾਤ ਹਮਦਾਨੀ (525/1130)
77. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ 'ਲਵਾਇਜ਼' ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਛਾਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਕੀ, ਰੱਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੁਨੈਦ[78] ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਾਜ਼ੀਦ[79] ਦਾ ਪੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਮਾਅਰਫ਼ਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

"ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਾ ਕਰੋ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਅੱਸਲਾਮ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੀ ਬਰਸੀ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਜੁੜਦੇ ਹਨ।[80]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਸੀ :

"ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਬ੍ਰਿਛ ਸਮਾਨ ਹੋਵੋਗੇ ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਖ ਅਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ।"[81]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਸੱਚੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

5. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਅਲੀ. ਬ. ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਰੀ[82]

ਇਸ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਸਾਬਰੀ ਸ਼ਾਖ਼ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਬੜੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਂ ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਵੀਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਲਿਆਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ।[83] ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਬਰੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਤੱਖ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ[84] (873 ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ/1433 ਈ:, ਨੇ ਰਦੌਲੀ ਵਿਖੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ।

78. ਅਬੁੱਲ ਕਾਸਿਮ ਬ. ਮੁਹੰਮਦ ਬ. ਜੁਨੈਦ (298/910) ਵੇਖੋ ਕਸ਼ਫ਼ੁਲ ਮਹਿਜੂਬ (ਅਨੁਵਾਦ) 128-130
79. ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਤੈਫ਼ੂਰ ਬਿਸਤਾਮੀ (261/875) ਵੇਖੋ— ਕਸ਼ਫ਼ੁੱਲ ਮਹਿਜੂਬ (ਅਨੁਵਾਦ) : 106
80. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 343-347
81. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 117
82. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ : 69: ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ: 177-184; ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) : 626-631; ਮਾਅਰਿਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਹਥ ਲਿਖਤ) 263-264
83. ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 183; ਕਲਿਆਰ-ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਚ ਰੁੜਕੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ।
84. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ :- ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ : 215-222; ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ 182-184, ਸੀਅਰੁਲ ਅਸਰਾਰ (ਹਥ ਲਿਖਤ)

6. ਸ਼ੈਖ਼ ਆਰਿਫ਼

'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ'[85] ਅਤੇ 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ'[86] ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਚ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹੀਂ 100 ਟਕੇ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਆਰਿਫ਼ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 50 ਟਕੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਆਪ ਹੀ ਛੁਪਾ ਲਏ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਪੰਜਾਹ ਟਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆਰਿਫ਼ ਤੁਸੀਂ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਕਮ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਲਈ ਹੈ !" ਆਰਿਫ਼ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਆਰਿਫ਼ ਬਾਕੀ ਟਕੇ ਧਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਦਰਵੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜਾਮਤ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਬਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਆਰਿਫ਼ ਨੇ ਪੂਰਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮੇ' ਨਾਲ ਵਰੋਸੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸਵਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਆਰਿਫ਼ ਨੇ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ' ਵਾਪਸ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ 'ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਸ਼ੈਖ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ।' ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।

***

85. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ : 215-216;
86. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 184-184;

ਅਧਿਆਇ-14

êÈðé ê¹ðÖ

**"ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਦ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਨ
ਮਾਨੋ ਖ਼ੁਦਾ ਆਪਣੀ ਖ਼ਲਕਤ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ-
ਇਹ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਹੈ।"**

ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਲਾਹੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿ ਪੁਰਖ ਹੋਣ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸੱਚਾਈ, ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਨ। ਆਪ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਆਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਕਹੇ ਮਾਖਿਓਂ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋਈਆਂ ਭਾਰੀ ਮਨੁਖੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਉਮਾਹ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਇਲਾਹੀ ਨੂਰ ਚਮਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਕੱਚਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਰਥਹੀਣ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਨ ਘਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਇਕ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਨੇਕਨੀਅਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨਿਰਮਲ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।[1]

ਮੌਲਾਨਾ ਇਸਹਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਵਰਗਾ ਸਤਿ ਪੁਰਖ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ (ਔਸਾਫ਼ੇ ਪਸੰਦੀ ਦਾ) ਸੁਭਾਅ (ਲਤਾਫ਼ਤ) ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ (ਕਮਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ), ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ, ਗਾਇਤ ਫ਼ਜ਼ੁਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ।[2]

'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਭ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ, ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਚਾਅ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ 'ਖ਼ੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[3]

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਲ ਮਿਲੇਗਾ।[4] ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ

1. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ-74
   ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 65
2. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 96
3. —ਉਹੀ—
   ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 65
4. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 128

ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਹਰੇਕ ਯਾਤਰੂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਦੀ ਕੋਈ ਤਮੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਤਰਸਵਾਨ ਹਿਰਦਾ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।[5]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਦਾ ਸਹਿਜ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭੜਕਾਊ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਰਹੇ।[6] ਭੜਕਾਹਟ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਲੀਮੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਮੁਸੱਲੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਗ਼ੁਸਤਾਖ਼ ਵਿਅਕਤੀ[7] ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੀ ਉਚੀ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ "ਇਕ ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਸਜੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ?" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਉਕਸਾਹਟ ਦੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।" ਗ਼ੁਸਤਾਖ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪਰਪੰਚ ਆਪ ਰਚਿਆ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਪਿਆਰੇ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੈ।" ਗ਼ੁਸਤਾਖ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।[8] ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪ ਨਿੱਜੀ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਤਾਂ ਆਪ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚੋਂ 'ਆਪ' ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।[9]

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੈਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਗ਼ੁਸਤਾਖ਼ੀ ਨੂੰ ਝਟ ਵਿਸਾਰ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਸੀ। ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜੋ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਤੰਗ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ

5. ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜ ਮਨਮਤੀਏ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ 'ਜਮਾਅਤ-ਖ਼ਾਨਾ' ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਮਾਰੂਥਲ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹੀ ਰਸਤਾ ਫੜ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਕਿ ਕਿਸ ਰਸਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:
   ਸਰਲ ਅਰਥ : "ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਏ-ਹਾਏ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾਤਮ ਹੋਵੇ।" ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਇਕ ਤੂਫਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 215
6. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 125-126
   ਹੋਰ ਵੇਖੋ-ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 84, ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁੱਲਾ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਔਖੇ ਭਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।
7. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ ਪੰਨਾ 48 ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਹੈ : **Òïö¶ Á÷ ì¶ìÅöÓ** ਭਾਵ ਇੱਕ ਬੇਬਾਕ ਜਮਾਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਕਲੰਦਰ ਸਨ।
8. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ (48)
   ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਧੰਨ! ਧੰਨ !! ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 35
9. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 82 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 336

ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸ਼ਿਹਾਬ ਜਾਦੂਗਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਵੋ।[10]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[11]

ਇੰਜ ਮਿਹਰਵਾਨ, ਤਰਸਵਾਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਦਾਤ ਨਾਲ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

***

10. —ਉਹੀ—178
11. —ਉਹੀ—140 : —ਉਹੀ-330

ਅਧਿਆਇ–15

ÇòçòÅé

ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਨੇ 'ਅਰਲੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮਿਸਟਿਸਿਜ਼ਮ,' ਦੇ ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅੰਕ (71) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਇਕ ਤਾਲੀਮ ਯਾਫ਼ਤਾ ਧਰਮ ਹੈ।[1] ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਗ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਅਸਤਿ' ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਜ਼ਿਹਨੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ ਨੂੰ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਸੀ, **"ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"**[2]

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਉਚੀ ਤੋਂ ਉਚੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਦਿਆ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੈ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਉਲਾਮਾ-ਇ-ਜ਼ਾਹਿਰ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹਲੀਮੀ, ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਗਰਬ੍ਹ (ਹੰਕਾਰ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ :

"ਇਲਮ-ਇ-ਸ਼ਰੀਅਤ (ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ) ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।"[3]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੀ ਜੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਰੋਅਬ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਚੁੰਬਕੀ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ।

(1) ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਾਹ (ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ) ਅਤੇ ਨਾਹਵ (ਵਾਕ-ਵਿਚਾਰ) ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਨਾ ਪੁੱਛ ਲੈਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

1. ਅਰਲੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮਿਸਟਿਸਿਜ਼ਮ : ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਕਮੈਮੋਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲਿਅਮ : 71
2. ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 383
3. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 85

ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਦੈਵੀ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਮਸਤੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ੁਕਰ ! ਸ਼ੁਕਰ !! ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਸੀ।[4]

(2) ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਦਾਮਾਦ ਬਣਿਆ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਦਬੀ ਇਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦੱਰੁਦੀਨ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ।[5]

(3) ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡ ਪਰਤਾਪ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ : "ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ।'[6]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪਾਕ ਕੁਰਾਨ ਸੀ। ਆਪ ਬਹੁਤ[2] ਦੇਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਕ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਮਿੱਠੀ, ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਲਗਦੀ ਰਹੀ।[7]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਆਪ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਰਚਿਤ 'ਅਵਾਰਫ਼ਿ-ਉਲ-ਮੁਆਰਿਫ਼' ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

4. —ਉਹੀ—
5. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ : 89-90; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 70-71
6. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 170
7. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 75, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 438

'ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ 'ਅਵਾਰਫ਼ਿ-ਉਲ-ਮੁਆਰਫ਼ਿ'[8] ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਿਧਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[9] ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ।

ਕੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ? ਸਾਡੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੁਪ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ [10] ਸ਼ਾਇਦ ਵਧਾ ਘਟਾ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ 'ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤ'[11] ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ 'ਅਵਾਰਫ਼ਿ-ਉਲ-ਮੁਆਰਫ਼ਿ' ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

Ò'ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਕੇਵਲ
ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ 'ਅਵਾਰਫ਼ਿ-ਉਲ-ਮੁਆਰਿਫ਼' ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ।[12]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ ਦੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਰਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।"[13] ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ

8. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਲੀ ਦੀ 'ਇਹਯਾ'
ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਬਿਨ ਅਲੀ ਕਾਸ਼ਨੀ (735 ਹਿਜਰੀ/ 1334 ਈ: ਨੇ ਮਿਸਬਾਹ-ਉਲ-ਹਿਦਾਇਯ-ਵਾ ਮਿਫ਼ਤਾਹ-ਉਲ-ਕਿਫ਼ਾਯਾਜ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈੱਸ-ਲਖਨਉ 1904) ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਆਗ਼ਾ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਹੁਮਾਈ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਐੱਚ. ਵਿਲਬਰਫ਼ੋਰਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਹਾਫ਼ਿਜ਼' (ਲੰਡਨ 1891) ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਸੀ।
ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ 'ਅਵਾਰਿਫ਼' ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਤਾਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੰਸਵੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਇਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਮੁਨਵਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ; 249-250)
9. 'ਅਵਾਰਿਫ਼-ਉਲ-ਮੁਆਰਫ਼ਿ' ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲੀ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ ਅਲ ਮੁਹਾਇਸੀ (835 ਹਿਜਰੀ/1431 ਈ:, ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-ਮੁਆਰਿਫ਼-ਉਲ-ਲਤਾਇਫ਼-ਫ਼ੀ ਸਰਹ 'ਅਵਾਰਿਫ਼-ਉਲ-ਮੁਆਰਫ਼ਿ' ਰਾਮਪੁਰ ਅਤੇ ਬਾਂਕੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ।
10. ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ : 55; ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)
11. ਰਾਹਤੁੱਲ ਕਲੂਬ
ਇਸ ਦਾਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਅੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕ ਥਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ) ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।
12. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 75
13. —ਉਹੀ—241

ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮਸ-ਇ-ਦਬੀਰ[14] ਨੂੰ 'ਲਵਾਇਹ' ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੀ।[15] ਸ਼ਰਧਾ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ।[16] ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ।

***

14. —ਉਹੀ—128
15. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 187
16. ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ : ਕਿਤਾਬੇ ਉਮਦਾਹ, ਅਸਰਾਰ-ਉਲ-ਆਰਿਫ਼ੀਨ, ਤਫ਼ਸੀਰ-ਏ-ਇਮਾਮ ਜਹੀਦ, ਦਲੀਲ-ਏ-ਇਨਸਾਨੀ (ਖ਼ਵਾਜਾ ਸ਼ਫ਼ੀਕ ਬਲਖ਼ੀ) ਮਸ਼ਰਕ-ਉਲ-ਅਨਵਾਰ, ਅਕਦ-ਏ- ਕਿਤਾਬ, ਆਮਾਰੁੱਤਬਈਨ-ਸ਼ਰਾ-ਏ-ਉਲਾਮਾ, ਰਾਹੁਤੁ-ਉਲ ਅਰਵਾਰ (ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ), ਸ਼ਰਾ-ਇ-ਮੁਸ਼ਾਇਖ਼, ਫ਼ਤਵਾ-ਇ-ਕੁਬਰਾ, ਕੁਤ-ਉਲ-ਕਲੂਬ, ਅਵਾਰਿਫ਼-ਉਲ-ਮੁਆਰਿਫ਼, ਫ਼ਤਵਾ-ਇ-ਜਾਹਿਰੀਆ, ਕਿਤਾਬ-ਇ-ਤਨਬੀਰ, ਸ਼ਰਹਾ-ਇ-ਔਲੀਆ (ਖ਼ਵਾਜਾ ਮਾਵਦੂਦ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਕਿਤਾਬ-ਇ-ਰੌਜ਼ਾ, ਆਥਾਰ-ਇ-ਔਲੀਆ, ਜਾਮਿਅ-ਉਲ-ਹਕਾਇਤ, ਤਫ਼ਸੀਰੇ-ਕਿਸ਼ਸ਼ਾਫ਼, ਕਿਤਾਬ-ਉਲ-ਕਾਫ਼ਯਾ, ਔਰਾਦ-ਇ-ਸ਼ੈਖ਼ ਉਥਮਾਨ ਹਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਹ-ਇ-ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਮੁਆਇਉਦੀਨ।

ਅਧਿਆਇ- 16

ôÅÇÂð-ôËõ øðÆç

ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

—

ਸਰਲ ਅਰਥ

ÇÂ ê¹åõ ðÚéÅ ç½ðÅé õåÁ õáé
õîÅÂÁ çÅ ëñ ÷ðÈð êÌÅêå Ô¯ò¶×ÅÍ
ðÅå ù ÜÅ× õ¶ ð¼ì ù ÇèÁÅ°ä
éÅñ òÇâÁÅÅÂ Çîñç ÔË

—0—

Ü¶ ÉË-ïåé éÅñ Çõ¶ ç¶ Ôîéôé (¿×å) Ô¯Â¶ ìöËð
Ç×ÁÅé êÌÅêå Ô¯õçÅ Ô¹¿çÅ
å ç¹éÁ ÇòÚ õ¯Â ò Áéê ó · éÅ Ô¹¿çÅÍ
õå õîÅÂ õð¯Í ÁÅñ ÇåÁÅ×¯
åÜ¯ çð×ÅÔ ÇòÚ ôðÇî³ç¶ éÅ Ô¯äÅ êò¶Í

—0—

ð¼ì çÁ çÅå å¯ çõ¶ ÜÅÂÂ¶!
È ñ¯õ ù Ç×ÁÅé
Áå¶ ÁÇ×ÁÅéÁ ù ðîÅÇÂÁÅ (èé) Çç¼åÅ ÔËÍ
ÁÅêäÅ Ççñ Çõ¶ ù ç¶, Çõª Ü¯ Üç åõ å¿ Çõ¶
ç¶ ÇòÛ¯ ó ¶ ç å ó ä ù îÇÔÈ éÔÄ õð õçÅ,
å¿ îð éÔÄ õçÅ íÅò Çõ ÇÂôõ ÇÂéÅé ñÂ ÷ðÈð ÔËÍ

—0—

îË ° ç îÇÔñ ÇòÚ ìËáäÅ ÚÅÔ¹¿çÅ Ô,
°å¯çÈð éÔÄ ÜÅäÅ ÚÅÔ¹¿çÅ, ÇòÛ¯ óÅ Ú¿×Å éÔÄ ñ×çÅÍ

ਰੁਬਾਈ

ÒÒÇÂõ¿êÈðé îé°ÖçÅÜñÅñéðÇò¼Ú¯êÌ×àÔ¹¿çÅÔËÍò¶Ö¯
õ¹çÅ ç¶ ô½õ ç ÇéôÅé òÜ¯ ° ç¶ ÇÚÔð¶ å¶ Çõ¯Ô¯ ÇÜÔ ð½äõ
é÷ð ÁÅªç ÔËÍ îé°¼Ö ¹íÅÁ ÇÂõ Å×ð ò× ÔË, ÇÜç¶
ÇòÚ Üç¯ ñÇÔð °áçÁ Ôé, å °é· ÇòÚ¯ ÁÇéñ-Ô¼õ

ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਤੂੰ ਫ਼ਕੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ,
ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਪ ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਨਾ ਆਵੇ।
ਜੇ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਹੈ
ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ।”

ਰੁਬਾਈ

“ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਗ਼ਮਗੀਨ ਦਿਲ ਉਤੇ ਤਰੇਲ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ
ਉਹ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਰ ਉਤੇ ਸੱਜਦਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਗ ਪਏ ਅਤੇ
ਮੇਰੇ ਆਸਤੀਨ (ਕਫ਼) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ।”

“ਹੇ ਮੁਦੱਈ! ਕਿਸੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਏਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾ ਕਰ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਕਈ ਕਈ ਸੌ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।”

—

“ਤੂੰ ਚਿੜੀਆਂ, ਕਬੂਤਰਾਂ, ਆਮ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਗਾ ਦੇ,
ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ
ਹੁਮਾ ਵੀ ਤੇਰੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।”
“ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਆਦਮੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਖਾਣ ਤੇ
ਪਹਿਨਣ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

—

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:—

ਅਰਥ

‘ÒÜ¶ ðð è¯ä éÅñ Ççñ êÇò¼åð Ô¯ ÜçÅ ÔË
å â¼â Çð í å¯ êÇò¼åð Ô¹¿ç¶,
Ü¶ õ¶ òèÅ°ä éÅñ õ¯Â îÔÅé ìä õçÅ Ô¹¿çÅ
åì¯Ô ó å¯õ¯Âò¼âÅéÅÔ¹¿çÅÍ
Ü¶ ð¼ì Çî¼à ã¯Áä éÅñ ÇîñçÅ Ô¹¿çÅ å
×Á Áå¶ ìñç é¶ ð¼ì ù êÅ ÇñÁÅ Ô¹¿çÅÍ
Ü¶ õ¿é ë ó é éÅñ ð¼ì Çîñ çÅ
åÚ½êÅÂ¶ ÜÅéòð ù ÷ðÈð Çîñ Ç×ÁÅ Ô¹¿çÅÍÓÓ

—

ÒÒÇÂôõ ç ð¿× ÇéÁÅð ÔË, êð å¯ Çìé õ¯Â ÚÅðÅ éÔÄÍÓÓ

—

ò¶ð çÅ î ÇÂìÅçå çÅ î ÔË, °á õ¶ ÇÂìÅçå õð,
ÇÂ ÇòÚ ìðõå ÔËÍ ÁÅêä é ÇêÛ¶ éÅ Úñ,
ÁÇÜÔÅ éÅ Ô¯ò¶ Çõ é åËù õÔ¶
Çõ ÁÜ¶ ðÅå ÔË, ½ ÜÅÔ, °á éÅÍ
ÒÒå¿ ÇÂ¼õñÅ Ô õìð ÇòÚ õ ÜçÅ ÔË,
é¶õ Áîñ õð, °Ô å¶ð¶ éÅñ ÜÅä òÅñ¶ ÔéÍ
ôõð ×¿Ü ç éÔå ÇèÁÅé éÅñ ¹ä!
ÁÅêä °îð ù ÇòÁð éÅ ×¹ÁÅ Çõª Ü¯
ÇÂÔ í å¯ ò¼âÅ é°õÅé ÔËÍÓÓ

“ਤੂੰ ਹਰ ਘੜੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰ, ਕਦੇ ਵੀ ਅਵੇਸਲਾ ਨਾ ਹੋ, ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਦਿਲ ਤੋਂ ਨਾ ਭੁਲਾ। ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਲਾ! ਅੱਜ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਾਈਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਈਂ ਜਿਹੜਾ ਕਦੀਮੀ (ਆਦਿ ਸਚੁ) ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੌਲਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।”

ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਕਿਥੋਂ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁਲ ਵਜੀਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 969/1561 ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ’ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

---

1. ਇਸ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ : “ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ-ਫ਼ਰੀਦੁਲ ਹੱਕ ਵ-ਦੀਨ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।”
   ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 464, 473, 476 ਅਤੇ 363) ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :
   (i) ਜਦੋਂ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ ਉਚਾਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ’ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹਦੇ।..... ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 503 ਉੱਤੇ; ਜਿੱਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।
   (ii) ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਣਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਬਜ਼ੁਰਗ-ਇ-ਗੁਫ਼ਤੂ’ ਵਾਂਗ ਲਿਖ ਹੀ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
2. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 367
3. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਅੰਜੁਮਨ-ਇ-ਤਰੱਕੀ-ਇ-ਉਰਦੂ 1939 ਪੰਨਾ 7-8 :

“ਟੋਪੀ ਲਹਿੰਦੀ ਬਾਵਰੀ ਦੇਂਦੀ ਖਰੀ ਨੱਜ॥
ਚੂਹਾ ਕੱਢ ਨਵਾ ਨਵੀ ਪੰਛੀ ਬੰਦ ਨੀ ਛੱਜ॥
ਮਾਨ ਮਨ ਮਨਾਈਆਂ ਸਿਰ ਮਿਟੀ ਕਿਆ ਹੋਇ॥
ਕੇਤਨਸ ਭੇਡਾਂ ਮੁਨੀਆਂ ਸੁਰਗ ਨਾ ਲੱਧਈ ਕੋਇ॥

***

---

4. ਅਲੀ ਅਸਗ਼ਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂਅ ਨਾਲ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ :
   ðç ÇÅèð Èñ Çð éÚ åñÁÅ å¯õå õÅ×Í
   ð¼ì ÁÜ¶ òéÅ ìÅÔ¹ ó ¶¯ èé ÁÅâ¶ íÅ×¨
   (ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ-ਹੱਥ ਲਿਖਤ)
5. ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ : 58 ; ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਵਹੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। “ਐ ਸਿਰ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ! ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਮਾ, ਹਿਰਸ ਤੋਂ ਤਰਾਸ਼ ਕਰ, ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਮੁਨਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਰੋਜ਼ ਮੁੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”
6. ਹੋਰ ਵੇਖੋ : ਮੂੰਡ-ਮੂੰਡ ਮੁੰਡਾਈਆਂ ਸਿਰ ਮੂੰਡੀ ਕਿਆ ਹੋਇ॥”
   (ਸਬ-ਸਨਾਬਿਲ : 58)

ਆਧਿਆਇ 17

ôËõ øðÆç ÜÆ çÆÁ» ÇÃÇÖÁÅò»

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਕਿੰਡੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨ-ਬਿਲਾਸਾਂ (ਮਲਫ਼ੂਜ਼) ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 500 ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੇ ਖਰੜੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਨ। 'ਅਸਰਾਰੁੱਲ ਔਲੀਆ' ਅਤੇ 'ਰਾਹਤ-ਉਲ-ਕਲੂਬ' ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਲਿਖਣਾ ਕੋਈ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਅਤੇ 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' 'ਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪੂਰਨ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ। 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟ ਘੱਟ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸਨ।[1]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ[2] ਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :'[2]

1. ਖ਼ੁਦੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਆਪਣੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰੋ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਕਦੇ ਮੁਕਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।
3. ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਮੁਰਦਿਆਂ ਸਮਾਨ ਹਨ।
4. ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਢੌਂਗ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੋ।
5. ਝੂਠ ਵਰਗਾ ਸੱਚ ਨਾ ਬੋਲੋ।
6. ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਵੇਚੋ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਨਹੀਂ।
7. ਦੁਨਿਆਵੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਮਗਰ ਨਾ ਭੱਜੋ।
8. ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਖਾਓ, ਸਭ ਨਾਲ ਵੰਡ ਛਕੋ।

---

1. ਵੇਖੋ : ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 211;90;147 ਆਦਿ।
2. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 76-77;

9. ਮੌਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।
10. ਐਵੇਂ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈਆਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨਾ ਕਰੋ।
11. ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਆਫ਼ਤ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਗ਼ੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
12. ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਗਰਬ ਨਾ ਕਰੋ।
13. ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ੁਰਨੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿਓ।
14. ਬਾਹਰੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
15. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਤਾਓ ਨਾ।
16. ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਘਟੀਆ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਨਾ ਜਾਵੋ।
17. ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਨਾ ਲਵੋ।
18. ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੋ।
19. ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਨਵਾਂ ਚਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰੋ।
20. ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਕਲਾਮੀ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
21. ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
22. ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣੋ ਪਰ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਤੇ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰੋ।
23. ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ, ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।
24. ਜੋ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆਵੋ।
25. ਉਸ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨਾ ਰੱਖੋ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।
26. ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਉਤਾਵਲੇ ਰਹੋ।
27. ਅਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਨਾ ਕਰੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੁਲਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਬਾਕੀ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ।
28. ਬੇਅਕਲੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
29. ਤੁਹਾਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁਲਹਕੁਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
30. ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਭੈਅ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭੈਅ ਖਾਓ।
31. ਆਪਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰੋ।
32. ਕਾਮ-ਇੱਛਾ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜ਼ਬਤ ਹੈ।
33. ਦੌਲਤਮੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁਲਾਵੋ।
34. ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਹੈ।

35. ਜਦੋਂ ਕੋਲ ਦੌਲਤ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫ਼ਰਾਖ਼ ਦਿਲ ਰਹੋ।
36. ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਬਦਲ (Substiute) ਨਹੀਂ।
37. ਸਮਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।
38. ਸਤਿ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੋ।
39. ਹੰਕਾਰੀ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
40. ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚੀ ਨਾ ਕਰੋ।
41. ਜੇ ਰੱਬ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਿਪਤਾ ਚ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਨਾ ਹੋਵੇ।
42. ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
43. ਮੁਲਕ ਦੀ ਹਕੂਮਤ, ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
44. ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਹਰਾਓ। ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਵੋ।
45. ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਣਦਿਸਦੀ ਬਲਾਅ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
46. ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
47. ਇਮਾਨ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਧਨ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਅਜਿਹੇ ਧਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਬਰਕਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
48. ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ।
49. ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਕੌੜੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਓ, ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਕ ਟਿਕਾਅ ਨਾ ਗਵਾਓ।
50. ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੱਤ ਲੱਥੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਮ੍ਹਾ ਨ ਰਖੋ।
51. ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਗਾੜ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।
52. ਆਪਣੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਜੱਗ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਰੱਖੋ।
53. ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ।
54. ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰੋ।
55. ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਓ।
56. ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਾਰੂ ਹੀ ਸਮਝੋ।
57. ਅਜਿਹੀ ਕਰਨੀ ਕਰੋ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਮਰ-ਪੱਦ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਵੇ।

3. ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 226
4. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 81

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਬਾਰਕ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ "ਮੈਂ ਸਿਉਂਦਾ (ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ) ਹਾਂ ਕੱਟਦਾ (ਨਿਖੇੜਦਾ) ਨਹੀਂ।[3]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕਾਗਰਗਤਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸੋਟੀ ਉੱਪਰ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਟੀ ਪਰੇ ਵਗਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਰਾਜ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦਾ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ।"[4]

ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਤ ਸੌ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਵਾਲ ਪਾਏ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।[5] ਇਹ ਚਾਰ ਸਵਾਲ ਸਨ:

(1) ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਕਲਮੰਦ ਕੌਣ ਹੈ ?"
ਉੱਤਰ : ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰੱਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
(2) ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ : ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ।
(3) ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਦੌਲਤਮੰਦ ਕੌਣ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ : ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਹੈ।
(4) ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭੁੱਖੜ ਕੌਣ ਹੈ
ਉਤਰ : ਜਿਸ ਪਾਸ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਦਕੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ : "ਜੋ ਵੀ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਆ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।"[6] ਆਪ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਕਰ ਅਤੇ ਤਵੱਕਲ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤੋਬਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਅੱਲਾ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਆਤਮਕ ਪੰਧ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਵੀ ਹਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਰੂਹਾਨੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦਾ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[7]

ਸਮਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਧਨ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਦਾ ਸੁਚੇਤ

5-8.—ਉਹੀ—74
9-10.—ਉਹੀ—75-76

ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਇਮਾਮਸਾਫ਼ੀ ਨੂੰ 10 ਸਾਲ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ 'ਹਮਨਸ਼ੀਨੀ' (ਸੰਗਤ) ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਸੀ।[8]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ "ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੀਜ਼ੀ ਦਾ ਕਥਨ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ: "ਬਹੁਤ ਚਤੁਰਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੰਨ ਰਸ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"[9]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਕੀਰ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੱਫ਼ਣ ਲਪੇਟ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[10] ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਅਰਾਮ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਦਰਜ ਅਸੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਵਚਨ ਇੱਥੇ ਦੱਸਣੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

(ੳ) 1. ਜ਼ਕਾਤ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :
ਜ਼ਕਾਤ-ਇ-ਸ਼ਰੀਅਤ : ਜਦੋਂ ਕੋਈ 20 ਦਿਰਹਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਧਰਮ ਅਰਥ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਜ਼ਕਾਤ-ਇ-ਸ਼ਰੀਅਤ** : ਜਦੋਂ ਕੋਈ 20 ਦਿਰਹਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ 15 ਦਿਰਹਾਮ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. **ਜ਼ਕਾਤ-ਇ-ਹਕੀਕਤ** : ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

(ਅ) ਉਹ ਆਦਮੀ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਔਗਣ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਮਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।[12]

(ੲ) ਇਕੱਲੇ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਪਏ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।[13]

(ਸ) ਆਪਣੀ ਚਤੁਰਾਈ-ਸਿਆਣਪ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ 'ਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਸੁਖ ਰੂਪ ਹੈ।[14]

(ਹ) ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਲਮਾ ਦਾ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[15]

(ਕ) ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਉਲਮਾ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਹੈ।[16]

(ਖ) ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਤਲਬੀ ਆਦਮੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਜੀਭ ਦੇ ਸਵਾਦ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[17]

(ਗ) ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਗੀਤ-ਸਮਾਅ (ਕੀਰਤਨ) ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।[18]

---

11 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 103
12 ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 75
13-18-ਉਹੀ-75-76 : 546

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਿਮਰਤਾ-ਹਲੀਮੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੀਰਾਂ-ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹਲੀਮੀ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਈਦ ਅਬੁੱਲ ਖ਼ੈਰ[19] ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਈਦ ਅਬੁੱਲ ਖੈਰ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਪੈਦਲ ਤੁਰਿਆ ਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ।" ਤਦ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਕਿਹਾ, "ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ।" ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਈਦ ਅਬੁੱਲ ਖ਼ੈਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਦੱਸਦਿਆਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, "ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕਦੇ ਰਹੇ, ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹਾਨੀ ਪਦਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਉਚੀ ਹੋ ਗਈ।"[20]

---

19. ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਾਈਦ ਫ਼ਜ਼ਲ-ਉਲਾ ਬਿਨ ਅਬੁੱਲ ਖ਼ੈਰ (967-1049ਈ:) ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਬਾਹਮਨਯਾਰ (ਤਹਿਰਾਨ-1934) ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ 'ਅਸਰਾਰ-ਉਤ-ਤੌਹੀਦ-ਫ਼ੀ-ਮੱਕਾਮਾਤ-ਇ-ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬੂ ਸਾਈਦ' (1157-1203 ਈ : ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ) ਪੜ੍ਹਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ : 7, 13 ਆਦਿ, ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 340 ਆਦਿ ; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ 340 ਆਦਿ ; ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 38-80-84, 110 ਆਦਿ।
20. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 215
ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ (ਪੰਨਾ 68) ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋੜੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ-18

ìÅìÅ øðÆç ÜÆ çÆ ðÈÔÅéÆ ÃÅèéÅ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।[1]

ਸਿਲਸਿਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਧੁੰਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਘਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਨ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਜ਼ਕਾਤ-ਇ-ਸ਼ਰੀਅਤ (ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਜ਼ਕਾਤਿ-ਇ-ਹਕੀਕਤ (ਸਭ ਕੁਝ) ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।[2] ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਰੀਦ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ 'ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ' ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

1. ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਫੋਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।[3]
2. ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਚਹੇਤੇਪਣ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਭਾਵਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ਾਬਤੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਨਿਆਸਧਾਰਤਾ (Trusteesh) ਰੂਹਾਨੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਟਿਕਾਅ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[5] ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ

---

1. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 347
2. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 103
3. ਹੋਰ ਵੇਖੋ : 85
4. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 363
5. —ਉਹੀ-325

ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[6]

5. ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[7]
6. ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ।[8]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਨਰੋਆ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜ੍ਹਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਜਿਹੇ ਪਾਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਤੱਖ ਮੂਰਤ ਸੀ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਔਖੇ ਮੋੜ ਉਤੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੀੜ ਆ ਬਣਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।[9] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਬਾਰੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਉਸ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ : **ÒÒÜ¶ ô¯Â Çô¶ ç ÁîÅéå ù êðòÅé ôðçÅ ÔË, °Ô î¶ð¶ î¹ðç ÇòÚ¯ éÔÄ ÔËÍÓÓ**

6. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਇਦ : 140
   ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 330
7. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 140
8. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 107
9. ਇਕ ਜਵਾਲਿਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਜਵਾਲਿਕ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ : "ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ।" ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 5;

(ਅ) ਇਕ ਔਰਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਮੁਰੀਦ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮੁਰਸ਼ਦ ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ ਇਸਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਅਕਸਰ ਇਕ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇੰਦਰਪਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ : ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 22;

(ੲ) ਇਕ ਜਵਾਲਿਕ ਆ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਸੀ। ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ: 48; ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੇਖਣ ਲਈ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ' ਦੇ ਪੰਨੇ-ਫਰੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਥਾਪਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਸੀ[10] :

"ਰੱਬ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਸ ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ, ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਪਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅੰਦਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਪੱਖਪਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਸੀ :

"ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ-ਰਹਿਮਾਨੀ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਰਾਂ ਅਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਹੈ : ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰੱਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਦੂਸਰਾ ਤਰੀਕਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਰ ਵਜੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"[11]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੰਸਵੀ[12] ਤੋਂ ਸੱਨਦ ਤਸਦੀਕ ਕਰਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੂਸਰੀ ਸਾਲਾਹ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਨੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[13]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਜਾਅਲੀ ਜਾਂ ਵਧਾਅ ਚੜਾਅ ਕੇ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੱਨਦਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਸੇਵਾ

10. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 345
11. —ਉਹੀ—
ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ (ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 224) ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਫ਼ਖ਼ਰੂਦੀਨ ਸਫ਼ਾਹਾਨੀ ਤੀਜੇ ਵਰਗ (ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 345-46) ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
12. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ 'ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ' ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ (ਹਾਂਸੀ) ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਨਤਜਬ (ਦਿੱਲੀ) ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ....ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਕਿ ਕਿਹਾ ਸੀ : "ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਲੱਖ ਸ਼ੁੱਕਰ ਹੈ! ਹੀਰਾ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਦੀ ਕਦਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।
13. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 178

ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਜੇਕਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਨਦ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਇਆ ਕਰਾਂਗਾ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਅਵਿਵੇਕੀ ਆਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਨਦ ਦੇ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[14]

ਮੌਲਾਨਾ ਫ਼ਖ਼ਰੂਦੀਨ ਸਫ਼ਾਹਨੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਲਗਰਾਮ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਾਊਦ ਨਾਂ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਾਂ। ਐਪਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਾਊਦ ਕਈ ਦਿਨ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫਖ਼ਰੂਦੀਨ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਇਹ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਕਰੇ। ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੰਗਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਫ਼ਾਹਨੀ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਫ਼ਾਹਨੀ ਨੇ ਕੋਈ ਕਮਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਖ਼ਿਲਾਫਤਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।[15] ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਫ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਜ਼ਾ ਕੇ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹਜਾਮਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਜ਼ਾ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :

"ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਮੇਰੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ ਰੀਤ ਭਲੀ ਨਹੀਂ। ਦੀਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਹੈ।[16]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰਯਾਤਮਾ (ਨਫ਼ਸਿ-ਗੀਰਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸਨ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਨਫ਼ਸਿ-ਗੀਰਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ।[17] ਉਹ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਿਦਕਵਾਨ ਧਾਰਮਕ ਪੁਰਖ ਬਣਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ

14. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ : "ਇਹ ਲਾਈਨਾਂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮੁਤਾਬਕ ਏਸ ਬਹੁਤ ਨਿਮਾਣੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਅਮੀਰ ਇੱਸਾਕ ਦੇਹਲਵੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।"
15. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ : 118
16 ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 78

ਸਨ। ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਹਮਦਰਦੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਗਿਆਨ, ਕਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਖ਼ਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਵੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਜਾਤੇ ਖ਼ੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਈ ਅਗਮ-ਨਿਗਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਘੱਟ ਘੱਟ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸਨ:

(1) ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਅਜੋਧਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੋਸ਼ਟੀਕਾਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਮਹਿਫ਼ਲ-ਇ-ਸ਼ਿਕਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ 'ਅਵਾਰਫ਼ਿ-ਉਲ-ਮੁਆਰਫ਼ਿ' ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜ਼ਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਕਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਉਕਾਈਆਂ ਦੂਰ ਕਰੀ ਜ਼ਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਪਾਸ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਤਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ?" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਜਾਣ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼

---

17. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਮਲ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਮਲ ਗ਼ਲਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਗ਼ਲਤ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

(i) ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਸ਼ਰੀਫ਼ੁੱਦੀਨ ਉਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਸ਼ਰੀਫ਼ੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੰਡਤਾਓ ਘਮੰਡ ਦਾ ਘਿਣਾਉਣਾ ਜਵਾਬ ਲਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"
ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 80

(ii) ਇਕ ਵਾਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ 6-7 ਜੁਆਨ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇੱਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਾਸ ਬਿਠਾ ਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਰੱਖੇ। ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਤਭੇਦ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੇ। "ਉਸ ਦਿਨ ਆਪ ਨੇ ਇੰਝ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਉਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਦ ਆਪਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।" ਦੂਜਾ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਇਸੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਸਲੀਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇੱਸ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਭਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਾਸ ਬਿਠਾਲਣ ਦਾ ਕੀ ਭੇਤ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ;
ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਆਪਸੀ ਮੱਤਭੇਦ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕਰੀਦੇ ਹਨ।" ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 81

18 —ਉਹੀ—26-27

ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁਲ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਏਧਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਗੁੱਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਓਧਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਦੁਖੀ ਮਨ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਛਤਾਵੇ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਕੁਰਲਾਂਦਾ ਜੰਗਲ ਬੀਆ ਬਾਨ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬੇਟਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੁੱਝ ਤੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਦੇ ਡੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।[18]

ਜ਼ਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਦੰਭ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਘੁਮੰਡ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਕਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਘਮੰਡੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਭਾਰੀ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ।

2. ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੁੜ ਅਜੋਧਨ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਹਮਜਮਾਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਖਿੱਥੜ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਹਮਜਮਾਤੀ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਹਮਜਮਾਤੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੌਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇਰੇ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਤੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਕ ਕੱਦਾਵਰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪਾਸ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਕੀ ਉਤਰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੋ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਹੁਕਮ ਕਰਨ।" ਤਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਾਓ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਓ :

"ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਹ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਹ। ਤੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਗ਼ਮੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇ।"

ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿਚੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਮਿੱਤਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।[19]

ਇਸ ਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ

---

19. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 239
20. ਉਹੀ : 172 : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ :
Ò°ç¶ ö¿î ç Ôõõå ÅÔîä¶ ðÈÔ ç õ îÜÅñ ÔË Çõ °Ô õ°Þ õÇÔ õ¶ ÍÓ
21. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 177

ਔਲੀਆ ਦਾ ਮਨ ਬਿਲਕੁਲ-ਅਡੋਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਗ਼ਲ (ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ) ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਖ-ਆਰਾਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਪੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

3. ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਚੌਫਾਲ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ।[20] ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਗ਼ੁਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੀ ਪਿਛਲੀ ਸਾਰੀ ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਸਫਲ ਹੋਈ। ਜਾਹ ਫ਼ਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਹ।"[21] ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ 'ਸਹਿਵ' ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦ ਦਰਜਾ ਵਜਦ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ

ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਦੇਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ;

"ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ, ਜੋ ਰਹਿਮਤਾਂ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ।.....ਉਸ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਾਲਾਹ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸੱਚ ਹੈ, ਸਦਾ ਸੱਚ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਤੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਸ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਅਗੋਚਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਾਹਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਓਹਲੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ, ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ..... ਖ਼ੁਦਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਦੀਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਖ਼ਲਕਤ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।.....ਇਲਮ-ਇ-ਅਸੂਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਕਿਤਾਬ ਅਬੂ ਸ਼ਕੂਰ ਦੀ ਤਮਹੀਦ-ਉਲ-ਮੁਹਤਦੀ....। ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪੁਤਰ, ਧਰਮੀ ਬੰਦੇ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਮਾਮ ਨਿਜ਼ਾਮਲ-ਮਿਲਤ ਦਾ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ, ਜੋ ਇਮਾਮਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ, ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ।

ਖ਼ੁਦਾ ਉਸਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਮਿਹਰ ਰੱਖੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਯੋਗ ਬੁੱਧੀਵਾਨ, ਸਲੀਕੇ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨੇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪੜਾਉਂਦੇ, ਲਿਖਾਉਂਦੇ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।....ਇਹ ਪਰਵਾਨਗੀ ਪੱਤਰ ਸ਼ੈਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ! ਇਹ ਪਰਵਾਨਗੀ ਪੱਤਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੈਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸੀ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਅਲੀ ਦੇ ਪੁਤਰ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਗੋਲੇ ਇਸਹਾਕ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ।

"ਮੈਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖੀਆਂ, ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਈਆਂ ਹਨ। ਸਤਿ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿਹਰਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ੀ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਮਸੀਤ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਠਿਆ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਣਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਯਾਤਰੂਆਂ ਅਥਵਾ ਪਾਂਧੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫ਼ਾਨੀ ਜੀਵ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਸ਼ਰਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਜਤਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਲਾਲਚਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਦੀ ਇਹ ਬੰਦਗੀ ਉਦੋਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਚੀ ਸੁਰਤਿ ਹੇਠਲੀਆਂ ਨਫ਼ਸਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਗਣ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਏ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਵਧਣੋਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਹਲੜ ਦੀ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਲ ਹੱਕ ਵ ਦੀਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੇਕ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ।" ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਮੇਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ, ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਾਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਥਾਂ ਹੈ, ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਓ ਰੱਖੇਗਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨ-ਬਾਂਛਤ ਫਲ ਪਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਚਨ 'ਫ਼ਕੀਰ' ਮਸਊਦ ਦੇ ਹਨ।"[22]

***

22. —ਉਹੀ— 117, 119;

ਅਧਿਆਇ-19

ìÅìÅ øðÆç ÜÆ Áå¶ Ãî¶° çÆ ÔÕ±îå

ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਹਕੂਮਤ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਮਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਧਰਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ ਇਸਲਾਮਿਕ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।[1]

ਅੱਸਲਾਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਦਲ ਦਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਲਈ ਅੱਸਲਾਮ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਸਨ। ਅੱਸਲਾਮ ਕਿਸੇ ਸਲਤਨੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਨੇ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਲੋਕ ਅੱਸਲਾਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿੱਤ ਸੱਜਦੇ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। 'ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਅੱਸਲਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਲਾਲਚਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁਗ਼ਲ (ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ) ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਰੱਕਤ ਰੱਵਈਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ;

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਘਿਓ ਖਿੱਚੜੀ ਨਾ ਹੋਵੋ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਏ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੀ।

ਇਲਤਮਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਲਬਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਥਲਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ-ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ

1. ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਨਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹ ਲੇਖ ਵੇਖੋ; ਅਰਲੀ ਇੰਡੋ-ਮੁਸਲਿਮ ਮਿਸਟਿਕਸ ਐਂਡ ਦੇਅਰ ਐਟੀਚਿਊਡ ਟੂਵਾਰਡਜ਼ ਦੀ ਸਟੇਟ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਕਲਚਰ ਜਿਲਦ ਨੰ. 22, 23, 24
2. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 207
3. ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ-ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 212-ਬਰਾਨੀ; ਫ਼ਤੂਹ-ਉਸ-ਸਲਾਤੀਨ: 210-213-ਇਸਾਮੀ। ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਰਨਲ 1931 ਦੇ ਪੰਨਾ 139:141 ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁਰ ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਲੇਖ 'ਸੁਲਤਾਨ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਖ਼ਿਲਜੀ।

ਦੂਜੇ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਭਟਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਰੂਹਾਨੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਸੀਹਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਈਦੀ ਮੌਲਾ ਨੇ ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ :

> **ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਸੀਹਤ ਯਾਦ ਰੱਖਣੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਰਚ-ਮਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਇਹ ਆਫ਼ਤਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਵਧਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਹਰਿਆਵਲ ਕੁਮਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।"[2]**

ਸਈਦੀ ਮੌਲਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਵੱਗਿਆ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ ਸੀ।[3]

ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਉਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਅਮੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਖਾਨਕਾਹ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਲਗ਼ ਖ਼ਾਂ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗ਼ਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ) ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਪ ਸੀ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਾਪੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਖ਼ੁਦ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਜੋਂ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਲਗ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ 'ਮਿਠਾਲ' (ਜਾਗੀਰ) ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਲਗ਼ ਖ਼ਾਂ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਅਰਪਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਇਹ

4. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 90
   ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 79-80
5. ਜਵਾਹਰੇ-ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹਥਲਿਖਤ)
   ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕਰੀਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਧਾਰਨ ਬਾਅਦ ਕਦੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ:11
6. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 81-82
7. ਮਤਲੂਬਤ ਤਾਲਿਬਨ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਗ਼ਿਆਸੁਦੀਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਔਖੇ ਭਾਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਭੀੜ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਔਖੇ ਭਾਰੇ ਨਾ ਹੋਵੋ, ਇਸ ਕੌਤਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਵੇਖ ਕੇ ਔਖੇ ਭਾਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। (107)

ਕੀ ?" ਉਸ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੁਝ ਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਵਾਸਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।" ਇਹ ਧਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਮਿਠਾਲ ਆਪ ਵਾਸਤੇ ਹੈ, ਉਲ਼ਗ ਖਾਂ ਨੇ ਹਲੀਮੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਇਹ ਧਨ ਤਾਂ ਦੇ ਦਿਓ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਇਹ ਮਿਠਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰੱਖੋ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣੀ।[4]"

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਧਨ ਜਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। 'ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ' ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਲਬਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਟੱਕਿਆ' ਦੀ ਭਰੀ ਇਕ ਤਸਕਰੀ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਓ। ਸੂਰਜ ਅਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਗੁਦਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੰਡਣ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਟਕਾ ਵੰਡਣੋ ਰਹਿ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਟਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ਼ਾਅ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ (ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਮਾਜ਼) ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਗਏ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨੇ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬੋਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬੋਝ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, "ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ! ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਸਾਰਾ ਧਨ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?" ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਹਜ਼ੂਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਟਕਾ ਬਾਕੀ ਹੈ।" ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਟਕਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਮਾਜ਼ ਬੜੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਮਨ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਅਲੀ ਅਸ਼ਗ਼ਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਟਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੁਦਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।[5]

ਬਲਬਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁਪਨੇ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਨਇੱਛਤ-ਵਸਤੂ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਧਾਰਮਕ ਅਸੀਸ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਘੱਟ ਘੱਟ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਲ਼ਗ ਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬੁਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਇਹ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਉਚਾਰਿਆ :

(ਖੁੱਲਾ ਅਨੁਵਾਦ)

ðç¹¼çé Ö¯Â ëÇðôåÅ éÔÄ,
éÅ Ô°Ô Ö¯Â Ú¿çé ÔËÍ
°çÅðåÅ Áå¶ ÇçÁÅñåÅ çÖÅ
ÇÂÔ êç ° ù ÇîÇñÁÅ ÔËÍ

8. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 72
9. ਜਵਾਹਰਿ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)

çÅé Öð¯ Ü¶ éÅñ Ö¹ñ·Çç½ñ,
ðç å°ÔÅâ¶ éÅñ ÔËÍ F

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਨ ਦਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ।[7] ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਦੁਖੀ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਲਈ ਇਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ;

"ਮੈਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਸਲ ਦਾਤਾ ਖ਼ੁਦਾ ਹੀ ਹੈ ਐਪਰ ਖ਼ੁਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਨੇਕੀ ਦਾ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵੱਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ"[8]

ਇਸ ਖ਼ਤ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਲਫਜ਼ ਅਰਥ ਭਰਪੁਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸੰਸਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸ ਕਦਰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਨਘੜਤ ਸਾਖੀ

ਅਲੀ ਅਸ਼ਗ਼ਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸੁਲਤਾਨ ਗ਼ਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ।[9] ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਾਖੀ 'ਖਾਨਵਾਦਾ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀਆ' ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਿੰਤੂ-ਰਹਿਤ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਸਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਠੋਸ ਦਲੀਲਾਂ ਇਹ ਹਨ:

ਪਹਿਲੀ ਦਲੀਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ' ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ, ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਲਬਨ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤਕ ਦੀਆਂ ਆਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ਵਾਦ, ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਨੁੱਲ ਅਕਵਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ।

ਤੀਜੀ ਠੋਸ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਈ ਗਈ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ

ਬਲਬਨ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਫਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਠੋਰ ਬੋਲ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਇਸ ਪਰਥਾਇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ—

—ਅਰਥ—

ਅਫ਼ਸੋਸ! ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।
ਜਦੋਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ,
ਉਦੋਂ ਫ਼ਿਰ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।[10]

ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਰਜ ਹਨ। ਰਾਜ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ;

'ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,
ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਭੈਅ ਹੋਵੇ।'[11]

***

10. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 221
11. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 77

ਅਧਿਆਇ-20

ôËÖ øðÆç ÜÆ ç¶ öËð î¹ÃñîÅé» éÅñ Ã¿ì¿è

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜ ਵੀ ਸੀ। ਜੇਤੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਦਕਾ ਇਥੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬ-ਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਜਾ ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਵੀ ਸਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਭਰਮ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ-ਮੱਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਵਖ ਵਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਗੱਠ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੀਆਂ। ਇਥੇ ਆਪਸੀ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਠੋਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਯੋਗੀ[1], ਬੇਝਿਜਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਭੇਂਟ ਹੋਈ ਸੀ।[2] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ-ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਯੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਯੋਗੀ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਆਚਰਣ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ[3] ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।[4] ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

1. 'ਜੋਗੀ' ਜਾਂ 'ਯੋਗੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗਰੁੱਪ ਬਣ ਗਏ-ਕੰਨਪਾਟੇ ਜੋਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਔਘੜ ਜੋਗੀ। ਕੰਨਪਾਟੇ ਜੋਗੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪ (ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ) ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪੜ੍ਹੋ : 'ਸੈਕਟਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਹਿੰਦੂਜ਼' (13) ਵਿਲਸਨ : ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ : 228-235: ਇਬੈੱਟਸਨ : 'ਹਿੰਦੂ ਕਾਸਟਸ ਐਂਡ ਸੈਕਟਸ' : 371, 399-400 (ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ), ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਪੰਜਾਬ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ' 18:19
2. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 84-85, 245

ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਸ਼ਾ[5] ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ[6] ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਪੰਘੂੜਾ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ-ਇ-ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼'[7] ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ 'ਅਹਿਸਾਨੁੱਲ ਅਕਵਾਲ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਫ਼ਿਰ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਖ਼ੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ' ਕਿਹਾ। ਘਟ ਘਟ ਦੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਜਾਣ ਗਏ।

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਟੋਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਦੀ ਭੋਜਨ-ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਟਹਿਲ ਕਰੋ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਸ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਫ਼ਿਰ ਹੀ ਛੱਡਾਂਗੇ ਜੇ ਤੂੰ ਅੱਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰੇਂ।" ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਯਾਤਰੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਅੱਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਰਕੇ ਹੇਠਾਂ

---

3. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 84-85 ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ : ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਪੂਜਯ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਯੋਗੀ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡਾ ਕਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ? ਤੁਹਾਡੇ ਮੱਤ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ?" ਉਸ ਯੋਗੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਡਾ ਵਗਿਆਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਨਫ਼ਸ ਦੀਆਂ (ਆਲਮ) ਦੋ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹਨ : ਇੱਕ 'ਆਲਮ-ਇ-ਉਲਵੀ', ਦੂਜਾ 'ਆਲਮ-ਇ-ਸਿਫ਼ੱਲੀ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਧੁੰਨੀ ਤੱਕ 'ਆਲਮ-ਇ-ਉਲਵੀ' ਅਤੇ ਧੁੰਨੀ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ 'ਆਲਮ-ਇ-ਸਿਫ਼ੱਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮੱਤ ਦੀ 'ਆਲਮ-ਇ-ਸਿਫ਼ਲੀ' ਮਾਰਗ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਪਵਿਤਰਤਾ, ਨੇਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। 'ਆਲਮ-ਇ-ਸਿਫ਼ਲੀ' ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਹੋਣਾ ਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ।"
4. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 245
5. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 183, 185, 194
6. ਹੋਰ ਵੇਖੋ : 'ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ'ਜ਼ ਵਰਕ ਇਨ ਦੀ ਅਰਲੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਉਰਦੂ ਲੈਂਗੂਏਜ' 5-7 ਡਾ. ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ।
7. ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੀ ਅਪਹੁੰਚ ਵਾਦੀਆਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਦੇ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼ ਕਾਫ਼ਿਰ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।(1399 ਈ:) ਨਜ਼ੀਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਸਿਆਹਪੋਸ਼ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੈਕਟਰੀਆ (1851) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਫ਼ਿਰਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1896 ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁਧ ਇੱਕ ਮੁਹਿਮ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤੀ। ਅਲੈਗਜ਼ੰਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਨੇ 1838 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਉਹ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਕਾਫ਼ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ; ਇੱਕ ਕਾਫ਼ਿਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸਮਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ.... ਉਹ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।"
(ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਗਾਲ 999326)

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਫ਼ਿਰ ਲੋਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਅੱਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ

ਕੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ? ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸੂਫ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ (ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ਮਕਤੂਬਾਤ) ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਸਲਾਮ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰੱਦ ਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਬੀਲੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਸਲਾਮ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ :

1. ਸਿਆਲ
2. ਸਾਰੰਗਵਾਲੀਆ
3. ਬਹਿਲੀਆਂ
4. ਅਧਕਾਨ
5. ਝਾਕੜਵਾਲੀਆ
6. ਬਕਨ
7. ਹਕਨ
8. ਸਿਆਨ
9. ਖੋਖਰਾਂ
10. ਢੁਢੀਆਂ
11. ਟੋਬੀਆਂ

ਸਿਆਲ ਕਬੀਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਬੀਲਾ ਹੈ। ਸਟੈੱਡਮੈਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : 'ਸਿਆਲ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਿਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਦਾਰਾਨਗਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਕ ਪਨਵੜ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਏ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਨਵੜਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣਾ ਅੰਬਾਈ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਜੌਨਪੁਰ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਏ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਜਨਮ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਕਥਾ ਮੁਤਾਬਕ ਰਾਏ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸੇਵ, ਟੇਵ ਅਤੇ ਘੇਵ (ਸਿਓ, ਤਿਓ ਤੇ ਘਿਓ) ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਝੰਗ ਦੇ ਸਿਆਲ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ

ਟਿਵਾਣੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡੀ ਗੇਬ ਦੇ ਗੇਬੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਆਲ ਰਾਏ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਬੇਟਾ ਸੀ। ਟਿਵਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਗੇਬਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਸਿਆਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਫਰੋਲਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਏ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿਆਲ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ (?) ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖਰਲਾਂ, ਟਿਵਾਣਿਆਂ, ਗੇਬਿਆਂ, ਚੰਦੜਾਂ, ਪਨਵੜ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਅੱਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਲ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਪਾਕਪਟਨ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰੰਗਵਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਸਾਰੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਖੋਖਰ, ਢੋਢ ਅਤੇ ਟੋਬੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਬੀਲੇ ਸਨ। ਖੋਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਝੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਢੂਢੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਕਬੀਲਾ ਪਨਵੜ ਕਬੀਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਠੌਰ, ਸਤਲੁੱਜ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਟਿਕਾਣਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਮੈਲਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੋਬੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਝੀਵਰ ਅਤੇ ਮਾਝੀ ਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰੇਕ ਮਛੇਰਿਆਂ, ਗੋਤਾਖ਼ੋਰਾਂ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਝਾਕੜ (ਜਾਖੜ ?) ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਰਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਅੱਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਲਾ (ਰੋਟੀ ਉਪਰ ਹੱਲਵਾ) ਵੰਡਣ ਦੀ ਰਸਮ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤ ਜਲਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ ਸਨ। ਮਾਛੀ ਜ਼ਾਤ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜਿੱਲਾ ਖ਼ੁਦ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

***

ਅਧਿਆਇ-21

ÇéðäÅ

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ 1265 ਈ. ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ 688 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲਾਂ ਹੋਈਆਂ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੰਚ ਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਰਾਜੇ ਆਏ ਅਤੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ, ਸਲਤਨਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਜੁਗ ਗਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਟੇਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁਟ ਕੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਜੋਧਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਆਨ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼[1] ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ[2] ਤੇ ਸੱਜਦਾ ਕੀਤਾ।

ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਤਾ।[3] ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ[4] ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ[5] ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਯਾਤਰੂਆਂ[6], ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ[7] ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ[8] ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ

1. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 58; ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। **'ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਸਤਕ ਪੁੰਨਿਆ ਦੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੂਰੀ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਲਾਲੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਸਤ ਹੋਣ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਨੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।"**
2. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜਸ਼ਾਹੀ 9 : 155
3. 'ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ' ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਦੀ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ 99 : 67 ਵਿਚ ਐੱਮ. ਲੌਂਗਵਰਸ ਡੇਮ ਦਾ ਲੇਖ ਵੇਖੋ;
   ਡੇਵਿਡ ਰੋਮ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ੳ....ਅ... ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :
   "ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇ ਠੱਗਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਠੱਗ ਟੋਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜੀਬ ਕੌਤਕ ਹੋਏ। (ਦੀ ਲੈਂਡ ਆਫ਼ ਦੀ ਫ਼ਾਈਵ ਰਿਵਰਜ਼ ਐਂਡ ਸਿੰਧ : 112) ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਹੀ ਬੇਹਤਰੀ ਹੈ।
4. ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਨੇ 1836 ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਕ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਸੱਜਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆਟਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਗਾਲ : 637-ਅਕਤੂਬਰ 1836.
5. ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਿਜ ਮੈਗਜ਼ੀਨ-1938-39.
6. ਰੀਹਲਾ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਜਿਲਦ 99 13-14 ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਕੈਪਟਨ ਵੇਡ 'ਜ਼ ਵੂਆਇਜ : 192-3-1937
7. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 75-173; ਤਕਮੀਲਾਹ ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 112
8. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : ਅਫ਼ੀਫ਼ : 198, ਬਦੌਨੀ : 99 ੧੩੩

ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਮਗਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ[9] ਜੁੜਜਾਂ[10], ਦਿੱਲੀ[11], ਉੱਚ[12], ਨਾਗੌਰ[13] ਮੁਲਤਾਨ[14], ਅਜਮੇਰ[15], ਬੁਖ਼ਾਰ[16] ਅਤੇ ਲਖਨਵਦੀ[17] ਤੋਂ ਯਾਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਆਮ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ[18] ਤਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਜ਼ੀਰ, ਮਲਿਕ, ਸਿਪਾਹੀ, ਸੂਫ਼ੀ, ਵਾਪਾਰੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਜ਼ਮਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਨਸੀਬਾਂ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਇੰਜ ਉਹ ਮਨੁਖਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ। ਜ਼ਾਲਮ, ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮੈਲਾ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ।

ਅੱਜ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਮੁਰੀਦ ਕਿਸ ਕਦਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।[19] ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਰ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।[20]

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਸਨ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬਚਨ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕੌਤਕ ਦੇ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਵੀ-ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ :

---

9. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 63-64:
10. ਸਈਦੀ ਮੌਲਾ ਜੁੜਜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ।
11. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 219
12. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ
13. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 188-189
14. —ਉਹੀ—215
15. —ਉਹੀ—238
16. —ਉਹੀ—57
17. ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 335
18. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 74; ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 64;
19. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਪਿਆਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖੋ ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ : 149; ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਵਾਹੀਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੁਆਰਾ 'ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ' : 57 ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ।
20. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ੁਵਾਦ : 158-157;

ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫ਼ੀ ਵੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[21] ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਬਦਲੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ[22] ਸ਼ੈਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੰਸਵੀ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ;

"ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਅਡੋਲ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਤਤ ਦੇ ਮੋਤੀ ਖ਼ਿਲਾਰ ਦਿੰਦਾ। ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ-ਵ-ਮਿਲਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਾ ਕਰੇ! ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹੇ।[23]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਤਾ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਵਹੀਦੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।[24] ਸੁਲਤਾਨ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ (1246-1252 ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫ਼ੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 651 ਤੇ 1252 ਈਸਵੀ ਦੇ ਸ਼ੱਵਾਲ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਚ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਜੋਧਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਹੁਣ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਿਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣ? ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹਜੂਮ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਭੀੜ ਵਿਚ ਚੋਲੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਲੀਰਾਂ ਲੀਰਾਂ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਕਾਬੂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਭੀੜ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਫ਼ੱਰਾਸ਼ ਨੇ (ਦਰੀਆਂ ਚਾਂਦਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ), ਜੋ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਮੁੜਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ! ਤੁਸੀਂ ਖਿਝ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤੇ ਰੱਬੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਅੱਖੀਆਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰਾਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਤੰਬੀਹ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਖਿਮਾ ਯਾਚਨਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ।[25]

---

21. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੌਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ;
    ਫ਼ਕੀਰ, ਹਕੀਰ, ਜ਼ਈਫ਼, ਨਹੀਫ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਅਤਾ ਕਰਬੰਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨ ਅਸਤ ਅਜ਼ ਸਰੋਦੀਦਾ ਖ਼ਾਕੇ ਕਦਮ ਈਸ਼ਾਨ।
    "ਕਾਜ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਛਾਉਂਦਾ ਹੈ।"
    ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 150; ਅੱਲਾ ਜ਼ੀਆਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਸੀਅਰੁਲ ਅਕਤਾਬ) ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਖ਼ਵਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅੱਤਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
22. ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਅਬਰਾਰ; (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)
23. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 150

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਮਾਨਵ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੀ। ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਤਮਕ ਨਿਰਭੈਤਾ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, "ਮੇਰੇ ਘਰ ਲੜਕੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ," "ਮੇਰੀ ਆਮਦਨ ਥੋੜੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।" "ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਜ਼ਰ ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।"[26] "ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[27] ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਚ ਵਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[28]

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਣਥੱਕ ਲਗਨ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਕਦੇ ਅੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਮਲ ਅਤੇ ਤਪ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀ (ਹੁਜਤੀ) ਵਾਢਵੀਂ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ। ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਲਹਿਜ਼ਾ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਪਰਦਾ ਫ਼ਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਪੂਰਨ ਆਪੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸਰਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਯਾਤਮਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ

24. ਫੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 238
25. —ਉਹੀ-: 145-146

ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਤਾਂ ਯਾਤਰੂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸਵੇਰੇ ਸਾਜਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ। ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਧਰਦੇ ਤਾਂ, ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਉਮਡ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਬੋਸਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਬੂਲਦੇ-ਕਬੂਲਦੇ ਮਸਜਿਦ ਪੁਜਣ ਤਕ ਅੱਕ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਔਖੇ ਭਾਰੇ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ : 'ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਫ਼ੱਜ਼ਲ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਵੋ।"
(ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 145)

26. ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ : 147
ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ : 85-86

ਸਨ। ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਅਸਲ ਰੂਹਾਨੀ ਅਵੱਸਥਾ ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਟਪਲਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਸਦਾ ਹੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 19 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਪਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਵੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਇਸ ਗਭਰੂ ਯਾਤਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਹੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅਧਰਾਣੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਕੱਚਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਨਾਜ਼ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਲ (ਜਗੀਰਾਂ) ਦੇਣ ਲਈ ਸਦਾ ਉਤਾਵਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਝੂਠੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਭੁਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਕੱਟ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਫ਼ਾਕਾ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲੇ ਪਰ ਉਹ ਸਿਦਕੀ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗ ਕਦੇ ਵੀ ਡੋਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ? 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ' 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਧਰਮ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਮਾਅਤ ਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਇਕੱਠੇ ਸੌਂਦੇ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਵੀ ਭਜਨੀਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਦਾ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ

27. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ :147
28. ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸ਼ਰਫ਼ੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰ ਤੋਂ ਅਜੋਧਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸੌ ਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਖਰੀਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲੜਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਰੁਮਾਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਰਫ਼ੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਹ ਰੁਮਾਲ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਅੱਗੇ ਧਰਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਉਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਵੇ।
    ਸ਼ਰਫ਼ੁੱਦੀਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਮਾਨਸਕ ਦੁਚਿਤੀ ਬਾਅਦ ਉਸ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। (ਫ਼ੁਵਾਇਦੁੱਲ ਫ਼ੁਵਾਦ : 188-189)
29. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ-ਬਰਾਨੀ : 29-30

ਬਲਬਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣਿਆ ਫ਼ਿਰਦਾ ਸੀ। ਤੁਰਕੀ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੇ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਜਾ ਨਾਲੋਂ ਏਨਾ ਤੋੜ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਕੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਵੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਸੀ।[29]

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ[30] ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ÒÒõ¹çÅ ç ÇÌôà ÌÅð¶ ÇÂ Ì¿ç¶ çÅ ÕºÞ ÜÅéäÅ Ü ÕÇÔäÅ ÌÔ¹å å°Û Ú÷ ÔË, îË å ° ÇíÖÅð ç¶ Ççñ ç ÚÅÔå ò× Ô Ü¯ ¹ñåÅé Ü ÌÅçôÅÔ çÅ Ô¹é ò¶Öä çÚÅÔ ð¾/ÕçÅ ÔËÍÓÓ

ਸੁਲਤਾਨ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਚੇ ਉਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[31] ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਜ਼ਾਤ, ਧਰਮ, ਰੰਗ ਤੇ ਨਸਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਸਥਾਨ (ਜਮਾਅਤ-ਖ਼ਾਨਾ) ਦਿੱਲੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਅਤ-ਖ਼ਾਨਾ ਦਿੱਲੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਸੀ ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰਿਸ਼ਟ ਰੂਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਰਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਝਗੜਿਆਂ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਨਖ਼ਲਿਸਤਾਨ ਸੀ।

ਜਮਾਅਤ-ਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਅਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ :

(ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ)

Ç÷¿ç× ç¶ ÇÌÖ ó ¶ ðÅÔò ç¶ òÅð
ÌçÇÕîå Ç÷¿ç× ç íÅò¶ å¿ ÜÅä ñò¶,
Õ¿î å¶ð¶ Ô¯ä íÅò¶ Õáé ò¶ð¶
êð ç¹Ö Á¼×¶ ÔÅð éÅ ÜÅòÄ Í

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ।

30. ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਗ਼ੁਰੂਰਤੁੱਲ ਕਮਾਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਅਮੀਰ-ਖ਼ੁਸਰੋ) ਵਿਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬਲਬਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਸੀ।

31. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ : 36-37
ਬਲਬਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਲ ਮਲਿਕ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਝਾੜਝੰਬ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਗ਼ਰੀਬੀ, ਤੋਬਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹਿੱਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ, ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਦੇ ਸਦ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਇਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਸਮਾਨ ਰਹੇਗਾ। ਸ਼ੈਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਾਂਗੇ;

'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਭਾ
ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਚਾਨਣ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗੀ
ਤੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।'

***

ਅੰਤਿਕਾ-ੳ

ôËõ øðÆç ÜÆ ù Ò×¿Ü–ÇÂ–ôÕðÓ ÇÕª ÇÕÔÅ
Ü»çÅ ÔË ?

ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਲਈ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ' ਦਾ ਤਖ਼ੱਲਸ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ ਕਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ;

(1) ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ' ਜਾਂ 'ਸ਼ੱਕਰਬਾਰ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਪਈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਅਤਿ ਦੀ ਭੁੱਖ ਲਗ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਰੋੜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਇਹ ਰੋੜ ਸ਼ੱਕਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

(2) ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਖੜਾਵਾਂ ਸਨ। ਬਾਰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੱਤਵਾਂ ਦਿਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਕ ਜਿਸਮ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਫਿਸਲ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿੱਕੜ ਆਪ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਗ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਸੇ ਵਕਤ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ :

"ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ! ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਚਿੱਕੜ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਤੂੰ ਸਦਾ ਮਿੱਠਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹੇ।"

ਜਮਾਲੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੇ : "ਔਹ ਵੇਖੋ ! ਔਹ ਵੇਖੋ !! ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ', ਆ ਰਹੇ ਹਨ।" (ਸੀਅਰੁਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ : 46-47)

(3) ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੋਧਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ੱਕਰ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ੱਕਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਅਗੋਂ ਉਸ ਵਾਪਾਰੀ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਸ਼ੱਕਰ ਨਹੀਂ, ਲੂਣ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, 'ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਲੂਣ ਹੈ।' ਫ਼ਿਰ ਜਦੋਂ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਬੋਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ੱਕਰ ਲੂਣ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ

ਭੱਜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਕੇ ਪਛਤਾਉਣ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਨ ਲਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭੁਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਓ! ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ੱਕਰ ਬਣਾ ਦਿਓ!! ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਨਾਲ ਲੂਣ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬੈਰਮ ਖ਼ਾਂ, "ਖ਼ਾਨ-ਇ-ਖ਼ਾਨਾਂ (ਖ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ) ਨੇ ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

—ਅਰਥ—

"ਲੂਣ ਦੀ ਖਾਣ, ਸ਼ੱਕਰ ਦਾ ਸਾਗਰ, ਜਲ ਤੇ ਥਲ ਦਾ ਮਾਲਕ
ਜੋ ਲੂਣ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਨੂੰ ਲੂਣ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।"

(4) ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਥੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਣਜਾਰੇ[1] ਮਿਲੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੱਕਰ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪ ਕੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਸ਼ੱਕਰ ਹੀ ਨਾ ਮੰਗ ਲਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਲੂਣ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਕਿਹਾ 'ਯਾ ਖ਼ੁਦਾ ਇਹ ਲੂਣ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।' ਉਸੇ ਵਕਤ ਸ਼ੱਕਰ ਲੂਣ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਲੂਣ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। (ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਅਬਰਾਰ: ਹਥਲਿਖਤ)

(5) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕਰ ਖਾਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਸ਼ੱਕਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਹਰ ਰਾਤ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰਹਣੇ ਸ਼ੱਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਰੱਖ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਕੇ ਹਟਦੇ ਤਾਂ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। (ਸ਼ੈਖ਼) ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹੁਣ ਸ਼ੱਕਰ ਰੱਖਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕਰ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਪੁਜਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਰੱਬੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੱਕਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੱਚ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੱਕਰ ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। (ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ II : 338)

ਕੁਝ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੋਣ, ਅੱਜ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ੱਕਰ' ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵਾਂਗ 'ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ' ਜਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਜੋਧਨੀ ਵਾਂਗ 'ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

***

ਅੰਤਿਕਾ-ਅ

ôËõ øðÆç ìÅð¶ îñøÈ÷ ÃÅÇÔå

ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ;

(1) ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ 'ਫ਼ਵਾਇਦ-ਉਸ-ਸਲਾਕੀਨ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਥਿਤ ਰਚਨਾ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ 'ਅਸਰਾਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ 'ਰਾਹਤੁੱਲ ਕਲੂਬ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਝੂਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ 'ਚਿਸ਼ਤੀ ਮਿਸਟਿਕ ਰੀਕਾਰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਪੀਰੀਅਡ ' (ਮੀਡੀਵਿਅਲ ਇੰਡੀਆ ਕੁਆਟਰਲੀ : ਜਿਲਦ 1 ਨੰ. : 2 ਪੰਨਾ-143) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਵਧਾ ਚੜਾਅ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ।

(1) ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਨੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 709 (ਜੂਨ 1309 ਈ:) ਵਿਚ ਬੁਧਵਾਰ, 15 ਮਹੱਰਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ 'ਅਵੱਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ,

"ਉਸ ਗ਼ਲਤ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ"

—

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ 'ਰਾਹਤੁੱਲ-ਕਲੂਬ' ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਐਵੇਂ ਹੀ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜ਼ਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2) ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ ਨੇ 'ਖ਼ੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- "ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਉਸਮਾਨ ਹਰਵਾਨੀ ਦਾ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਇਹ...।" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੀ ਇਹ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ।"

ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀਆਂ। ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਅੱਸਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ

ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੈਖ਼-ਉਲ-ਅੱਸਲਾਮ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ।

(ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ : 52)

ਇਹ ਗਵਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰੋਸਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(3) ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੇਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਪੈਰਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਬਾਰੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਦੀ ਮਲਫ਼ੂਜ਼, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਘੜਤਸਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਵਾਮਾ ਉਲ ਕਲਾਮ : 134)

4) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਹਾਧਿਕ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁੱਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ..." 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ' ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬਾਕੀ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤ ਹਨ।

ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਠੋਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਓ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ;

(ੳ) ਦੀ ਫ਼ਵਾਇਦੁਸ -ਸਾਲਕੀਨ

(1) ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਿਜਰੀ 584/1186 ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਿਤੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ।

(2) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਸਊਦ ਅਜੋਧਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋਧਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ।

(3) ਸ਼ੈਖ਼ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਅਤੇ ਖ਼ਵਾਜ਼ਾ ਹਮੀਦ ਨਾਲ ਕਾਬੇ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ, ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੇ ਸਮੇਂ 250-300 ਸਾਲ ਦਾ ਬੁੱਢਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(4) ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਮਸ ਉਦ-ਦੀਨ ਇਲਤਮਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਏ ਪਿਥੌਰਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ, ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

(5) ਅਸੀਂ 'ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਸਮਾਅ (ਇਲਾਹੀ ਸੰਗੀਤ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਫ਼ਾਤ ਪਾ ਗਏ ਸਨ।

(ਅ) ਦੀ ਅਸਰਾਰੁੱਲ ਔਲੀਆ

(1) ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ 1233 ਏ.ਡੀ.ਤੋਂ 1246 ਏ.ਡੀ. ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਅਜੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਸਨ।

(2) 'ਮਲਫ਼ੁਜ਼' ਇੱਕ ਮਨਬਚਨੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਪੱਥਰ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਫ਼ੁਵਾਦ ਅਤੇ ਖ਼ੈਰੁੱਲ ਮਯਾਲਿਜ਼ ਵਰਗੇ ਸਹੀ ਮਲਫ਼ੂਜ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮਜਲਸ ਨੁਮਾ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਰਾਰੁੱਲ ਔਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਖ਼ ਜੀ ਮਾਲਾ ਫ਼ੇਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(3) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕੋਹਤਵਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ।

(4) 1246 ਏ.ਡੀ. ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।...... "ਇਸ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਈ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤੱਵਕਲ ਹੈ।" ਸ਼ੈਖ਼ ਨਜੀਬ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ।

(5) ਅਸੀਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਦੇ ਵੀ ਬਦਾਊਂ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਾਊਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਉਜ਼ੂਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਿਆ ਸੀ।

(6) ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਮੌਤ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਜੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ।

(ੲ) ਰਾਹਤੁੱਲ-ਕੁਲੂਬ

(1) ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵ ਔਲੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਗੋਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

(3) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਦੱਖ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਖੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਧੀਨੁੱਲ ਮਿਜ਼ਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

(4) 1257-58 ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ, ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਵਨ ਜ਼ਕਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਸੈਫ਼ੁੱਦੀਨ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1264 ਏ.ਡੀ, 1263 ਏ.ਡੀ. ਅਤੇ 1259-60 ਏ.ਡੀ. ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

***

ਅੰਤਿਕਾ-ੲ

ôËõ øðÆç ÜÆ çÆ ìÅäÆ å¶ ×¹ðÈ ×Ì¿æ ÃÅÇÔì ÜÆ

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਅਧਿਐਨ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਹੱਥਲੀ, ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਗੰਜ-ਇ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ।** ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ;

(1) ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪ ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ (ਪੰਨਾ 167) ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ।

(2) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਅਸਲ ਇਕ ਉਪ ਬੋਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕ ਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਹਿੰਦਵੀ ਦੋਹੇ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ।

(3) 'ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਅਧੀਨ ਹਸਰਤਨਾਮਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਖ਼ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਸ਼ਾਹ ਕਲੀਮ ਉਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਕਸ਼ਕੌਲ' (ਦਿਲੀ 1894 ਪੰਨਾ 41) ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ (ਅੱਲਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ) ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲਗ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਧਰਤ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ-ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਜ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮਾਖਿਓਂ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਲੋਕ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੱਤ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(4) ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਧਰਮ

ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰੱਖਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

(5) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਇੱਕ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ : ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ, ਮੌਤ, ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ, ਕਾਦਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਹੈ। (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵੇਖੋ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਬੋਲੈ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ" (ਸੋ ਸੈੱਡ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1974) ਵੇਖੋ ਜੇਕਰ ਸੀਅਰੁੱਲ-ਔਲੀਆ ਉਪਰ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ, ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੈ।

(6) ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗਰੀ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੁਢ-ਕਦੀਮੀ ਸਾਹਿਤ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਤਰਕਮਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਦੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੌਖਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ, ਕਹਾਵਤਾਂ, ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਦੋਹੇ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਬਾਮ ਦੀ Transcribing and Editing Oral History ਅਤੇ ਰੇਮਾਂ ਹੈਰਿਸ ਦੀ The Practice of Oral History ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵੂਰਣ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੌਖਿਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ, ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ, ਅਹਿਸਾਨੁੱਲ ਅਕਵਾਲ, ਦੁਰਾ-ਇ-ਨਿਜ਼ਾਮੁ ਅਤੇ ਮੁਲਹੀਮਾਤ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸੂਫ਼ੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ੀਦ ਜੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅੰਤਿਕਾ-ਸ

ôËõ øðÆç ÜÆ çÆ õÅéÕÅÔ ç¶ Ã¼ÜÅçÅ éôÆé

1. ਸ਼ੈਖ਼ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
2. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਲਾਉਦੀਨ
3. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਆਜ਼ੁਜ਼ਦੀਨ
4. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਜ਼ਲ
5. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਨੱਵਰ
6. ਸ਼ੈਖ਼ ਨੂਰੱਦੀਨ
7. ਸ਼ੈਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ
8. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ
9. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਹਿਮਦ
10. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਤਾ ਉੱਲਾ
11. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ
12. ਸ਼ੈਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ
13. ਸ਼ੈਖ਼ ਤਾਜਉਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ
14. ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ੈਜ਼ੁੱਲਾਹ
15. ਸ਼ੈਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ
16. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦਸ਼ੈਖ਼
17. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼
18. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਦ
19. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਸਫ਼
20. ਸ਼ੈਖ਼ ਅਬਦੁੱਲ ਸੁਭਾਨ
21. ਸ਼ੈਖ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ
22. ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰ
23. ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਰਫ਼ੁੱਦੀਨ
24. ਸ਼ੈਖ਼ ਅੱਲਾ ਜੀਵਾਇਆ
25. ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਰਫ਼ੁੱਦੀਨ

***

ਅੰਤਿਕਾ-ਹ

ìÇÔôåÆ çðòÅ÷Å

ਕੈਪਟਨ ਸੀ. ਐੱਮ.ਵੇਡਜ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਸ ਸਥਾਨ, ਜਿਥੇ ਕੇ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਖੁਲਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ 'ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕੇਵਲ ਪਵਿੱਤਰ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਹੀ ਖੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਥਾਹੀਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਢਾਈ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਲੰਘ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 30 ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਹਾੜੇ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਭੀੜਾਂ ਉਮਡ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ੈਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ "ਫ਼ਰੀਦ! ਫ਼ਰੀਦ! ਫ਼ਰੀਦ!!!" ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। (ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆਟਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਗਾਲ, ਮਾਰਚ 1837 ਪੰਨਾ 192)

ਇਸ ਦੰਦ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਇਸ 'ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

***

ਅੰਤਿਕਾ-ਕ

×Ì¿æÅòñÆ

(À) ê¹ðÅåé Çñ×Öå»

1. ਅਹਿਸਾਨੁੱਲ ਇਕਵਾਲ
2. ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ
3. ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਅਖ਼ਿਆਰ
4. ਅਖ਼ਬਾਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ
5. ਅਨਵਾਰੁੱਲ ਆਰਿਫ਼ੀਨ
6. ਅਸਰਾਰੁੱਲ ਔਲੀਆ
7. ਅਸਰਾਰੁੱਲ ਤੌਹੀਦ ਫ਼ੀ ਮਕਾਮਾਤੇ ਅਬੀ ਸਈਦ
8. ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ ਮੁਆਰਿਫ਼
9. ਬਹੁਜਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ ਮਾਅਦੀਨੁਲ ਅਨਵਾਰ
10. ਦੀਵਾਚਹ ਦੀਵਾਨ ਗੁੱਰਤੁੱਲ ਕਮਾਲ
11. ਦੀਵਾਨੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ
12. ਦੀਵਾਨੇ ਹਸਨੂ ਦੇਹਲਵੀ
13. ਦੀਵਾਨੇ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਹੰਸਵੀ
14. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ੁਵਾਦ
15. ਫ਼ੁਵਾਇਦੁਸ ਸਾਲਕੀਨ
16. ਫ਼ਤੂਹ-ਓਸ-ਸਲਾਤੀਨ
17. ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਅਬਰਾਰ
18. ਹਬੀਬ-ਉਸ-ਸਿਆਰ
19. ਹੁਜਤੁੱਲਾ-ਇਲ-ਬਲੀਗ਼
20. ਇਕਤਬਾਸੁੱਲ ਅਨਵਾਰ
21. ਜਵਾਮਾ-ਉਲ-ਕਿਲਮ
22. ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ
23. ਕਸ਼ਫ਼ੁਲ ਮਹਿਜੂਬ
24. ਖੈਰੁੱਲ ਮਜਾਲਿਸ
25. ਖ਼ਜ਼ੀਨਾਤੁੱਲ ਅਸਫ਼ੀਆ
26. ਖ਼ਲਾਸਤੁੱਤ ਤਵਾਰੀਖ਼
27. ਕੀਮੀਆਏ ਸਆਦਤ
28. ਲਤਾਇਫ਼ੇ ਅਸ਼ਰਫ਼ੀ
29. ਲਵਾਇਹ
30. ਮਾਅਰਿਜੁੱਲ ਵਲਾਇਤ
31. ਮਜਾਲਿਸ-ਉਲ-ਉਸਹਾਕ
32. ਮਜਮਾ-ਉਲ-ਔਲੀਆ
33. ਮਜਮੂਆ-ਇ-ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤ-ਇ-ਖ਼ਵਾਜਗਾਨੇ ਚਿਸ਼ਤ
34. ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾਤੇ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁੱਲ ਅਜ਼ੀਜ਼

35. ਮਨਾਕਿਬੁੱਲ ਮਹਬੂਬਨਿ
36. ਮਤਲੂਬੁੱਤ ਤਾਲਬੀਨ
37. ਮੀਰਾਤੁੱਲ ਅਸਰਾਰ
39. ਮਿਸਬਾਹੁੱਲ ਹਿਦਾਹ-ਵ-ਮਿਫ਼ਤਾਹ-ਉਲ-ਕਿਫ਼ਾਇਗ
40. ਮੁਖ਼-ਉਲ-ਮਾਅਨੀ
41. ਮੁਲਹਮਾਤ
42. ਮੁਨਤਖ਼ੁਬ ਤਵਾਰੀਖ਼
43. ਮੁਇਨਿਸਉਲ ਅਰਵਾਹ
44. ਨਫ਼ਾਹਤੁੱਲ ਉਨਸ
45. ਕੌਲਉਲ-ਜਮਾਲ
46. ਰਾਹਤੁੱਲ ਕਲੂਬ
47. ਰੌਜ਼ਾਹ-ਇ-ਅਕਤਾਬ
48. ਰੇਹਿਲਾ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ
49. ਰਿਸਾਲਾ-ਹਾਲ-ਖ਼ਾਨਵਾਹ-ਇ-ਚਿਸ਼ਤੀ
50. ਰਸਾਲਾ-ਇ-ਮਤਲੂਬ-ਫ਼ੀ ਇਸ਼-ਇਲ-ਮਹਿਬੂਬ
51. ਸਬਾਏ-ਸਨਾਬੀਲ
52. ਸਫ਼ੀਨਾਤੁੱਲ ਔਲੀਆ
53. ਸ਼ਜਰਾਤੁੱਲ ਅਨਵਾਰ
54. ਸ਼ੋਕਸ਼ੁਭੋਦਿਆ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
55. ਸੀਰਾਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ
56. ਸੀਅਰੁੱਲ ਅਕਤਾਬ
57. ਸੀਆਰੁੱਲ ਆਰਫ਼ੀਨ
58. ਸੀਅਰੁੱਲ ਔਲੀਆ
59. ਤਬੱਕਾਤੇ-ਨਾਸਰੀ
60. ਤਕਮੀਲਾ ਸੀਆਰੁੱਲ ਔਲੀਆ
61. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਅਲ-ਇ-ਸੁਬਕਤਗੀਨ
62. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ
63. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਗਜੀਦਾਹ
64. ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਮੁਹੰਮਦੀ
65. ਤੁਜ਼ਕੇ ਬਾਬਰੀ
66. ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ
67. ਜ਼ੱਬਦਾਤੁੱਲ ਮੱਕਾਬਾਤ

(Á) ÁÅè¹Çéõ Çñ×Öå»

1. Afghanistan and its Late Amir
2. Cunnigham 's Ancient Geography of India
3. Eliot & Dowson 's History of India
4. Foundation of Muslim Rule in India

5. Hazrat Amir Khusrau of Delhi
6. Hayat-i-Abd-ul-Haqq Muhaddith Dehlawi
7. Hindu Caste & Sects
8. History of the Arabs
9. I-lan-i-Siyadat-i-Faridi
10. Lands of the Eastern Caliphate
11. Memories on the History
12. Persian Literature
13. Punjab Castes
14. Report on a Linguistic Mission to Afghanistan
15. Sirai-un-Nasab
16. Tariklh-i-Tasawwuf Dar Islam
17. Tarikh-i-Mushakh-i-Chist
18. The Contribution of India to Arabic Literature
19. The Kafirs of the Hindu Kush.
20. The Land of the Five Rivers and Sindh
21. The Mujaddid's Conception of Tauhid
22. The Mystics, Ascetics and Saints of India
23. The Sufi's Work in the Early Developments of Urdu Language

(Â) Gazetteers and Reports

1. Punjab District Gazetteers
2. Report on a Tour in the Punjab
3. The Jhang Settlement Report

(Ã) Journals

1. Indian Antiquary : XLI
2. Islamic Culture
3. The Journal of the Asiatic Society of Bengal
4. The Oriental College Magazine
5. The Encyclopedia of Islam
6. Vidyapitha Commemoration Volume.

***